

Miért jó TDK-t írni?

Amikor írjuk, nem jó. Gyötrelmes munka gondolatainkból épkezláb mondatokat kihozni. Már rég beláttuk, hogy túl nagy témát választottunk, az állításaink érthetetlenek és/vagy banálisak, érveink szármalmasan gyengék, na és az irodalomjegyzékrol jobb nem beszélni. Ráadásul a tavasz ilyenkor hozza legszebb formáját, mi meg itt poshadunk egy számítógép előtt, egy könyvkupac közepén, kislabilazálhatatlan jegyzeteinkben vergodve, és gyilkos pillantásokat vetünk minden normális emberre, aki épp a Gellérthegyre tart a kedvesével.

Amikor végre elkészül és elolvassuk, nem jó. Kifelejtettük a leglényegesebbet, benne hagyunk viszont egy sor sajtóhibát, az első oldalon rögtön három értelemzavarót. Hirtelen olyan idegennek és távolinak tunik az egész, és a dolgozat végén beígért folytatás egészen elképzeldhetetlen. Ilyenkor jön segítségünkre az a gondolat, hogy rajtunk kívül úgysem olvassa el senki el ezt a (és itt egy pejoratív értelmű szó szokott állni).

Amikor megvédjük a bizottság előtt, nem jó. A lámpaláztól meggyötört lelkünkön most nem segít, hogy tényleg senki nem olvasta az írásunkat. Aki viszont mégis, az semmit nem értett belole. Lényegtelen és/vagy értelmetlen kérdéseket tesznek fel, de azokat is csak azért, hogy magukat fényezzék. A többi dolgozat szerzője természetesen nem bír figyelni a prezentációnkra, magával van elfoglalva.

Amikor megkapjuk a díjakat, nem jó. Fogalmunk sincs, hogy mit miért kaptunk. Hogyan tudták összehasonlítani tarackot a barackkal, a lírai önvallomást a világ értelmetlenségéről a statisztikusan adatolt közhelyszótárral, és hogy kerültem mögémük? És akkor most vége? Ennyi volt az egész? Csak bámulunk magunk elé bután.

A Fordulat TDK Különszámában olvasható írások arra bizonyítékok, hogy az előző mondatoknak nincs igazuk. Érdemes kipróbálni magunkból a szöveget, érdemes megmérettetni a munkánkat – mert ez a tanulás egyik legintenzívebb formája.

Kedves Olvasók! A TDK dolgozatokból szerkesztett cikkek elolvasása révén bepillantást nyerhetnek a szerzők gondolatvilágába. Éljenek a lehetőséggel!

Tartalom

Kiss Áron: Popper és az egységes tudomány szelleme	2
Márton László Rövid: On the Collapse of Capitalism	21
Bálint Viktor: Esélyek és veszélyek. Magyarország árfolyampolitikai kihívásai	42
Csillag Márton: A kereseti szerkezet átrendeződése és a munkaero-piaci szelekció az átalakulás időszakában	66
Géring Zsuzsanna: Nyilvánosságformáló stratégiák	79

F O R D U L A T

TDK Különszám – 2000

A BKÁE Társadalomelméleti Kollégiumának szakmai folyóirata

Főszerkeszto: id. Csillag Márton

Szerkeszto: Csikai László és Koltay Gábor

Fedolapterv: Harasztosi Péter

Felelos kiadó: Trautmann László

Honlap: <http://tek.bke.hu/fordulat/>

A szerkesztoseg e-mail címe: fordulat@tek.bke.hu

Készült a Muegyetemi Kiadó nyomdájában

80 példányban

Tansegédlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható

ISSN 1 585 0560

Folyóiratunk ezen számának támogatója

a SOROS ALAPÍTVÁNY

Köszönjük támogatását!

Kiss Áron:

Popper és az egységes tudomány szelleme ¹

Bevezetés²

A dolgozat vizsgálódásainak centrumában a társadalomtudományok módszertana áll. A két szembenálló nézetet – az egységes tudomány és a módszertani dualizmus álláspontját – Karl Popper és Mannheim Károly muvein mutatja be és ütközteti. A dolgozat sok szempontból az utóbbi mellett érvel, mivel azt állítja, hogy a társadalomtudományokban, különösen azon részükben, amelyeket egykor szellemtudományoknak neveztek, a jelentésértelmezés elkerülhetetlen, ez pedig összeférhetetlen Popper tudományképével.

Popper nézeteit *A historicizmus nyomorúsága* címu muve alapján rekonstruáljuk. Ez a mu nemcsak azért érdekes a számunkra, mert összefoglalja Popper elképzelését a (társadalom)tudomány módszertanáról, hanem azért is, mert viszonylag részletes bírálatát adja Mannheim Károly megközelítésének. A historicizmusnak Popper meghatározása szerint két alaptétele van. Az első szerint a társadalomtudományokban nem alkalmazhatók a természettudomány (ami alatt itt főleg a fizikát kell érteni) módszerei. A második – névadó – tétel szerint kutatni kell a történelem logikáját és a fejlődés törvényszerűségeit, és megjósolni a történelem menetét. Fontos leszögezni, hogy Popper a historicizmust ideáltípusnak alkotta meg könyvében, kimondva, hogy „tökéletesen kibontott formában talán sohasem találkozunk vele”³. Amikor tehát Popper „historicizmus”-ának szerkezetét elemezzük és hasonlítjuk azokhoz a gondolkodókhöz, akikre a szerző hivatkozik (elsősorban Mill, Comte, Marx és Mannheim tartozik ide), nem kérhetjük számon rajtuk a historicizmus teljes rendszerét, csak azt, amit Popper éppen expliciten kimutat gondolkodásukban.

„E munka (Mannheim: *Man and Society in an Age of Reconstruction* – K.Á.) a holista és historicista program előttem ismert legkidolgozottabb kifejtése, ezért is választottam kritikám fő célpontjául.”⁴ Dolgozatunk tézise szerint azonban Mannheim a módszertani dualizmuson kívül egyetlen Popper által neki tulajdonított (historicista) tételt sem vall. Sem a historicizmus fentebb másodikként említett feltételét, sem a „holista/utópista társadalomátalakítás”-t (a társadalom *egészének* új alapokra helyezését), amely Popper szerint a historicizmussal szorosan összefüggő politikai nézet. Érvünket, tehát hogy a *Man and Society*-ben kifejtett elméleti konstrukciókat Popper durván félreértelmezi, két általa is idézett fogalom elemzésével támasztjuk alá, ezek a „tervezés” és a „liberális-demokratikus és a totalitárius államok növekvő hasonlósága”. Az itt elemzett félreértelmezés „tétje” abban áll, hogy Popper egy más módszertani elveket valló és a jelen (harmincas évek) társadalmi jelenségeiről tole

¹ A TDK dolgozat rövidített változata. Apróbb változtatásokat eszközöltem a szövegben, többnyire Maródi Máté értékes kritikus megjegyzései hatására.

² A Bevezetés a TDK dolgozat első fejezetének téziseit foglalja össze.

³ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, A fordító előszava, 31. o.

⁴ i.m. 84. o.

eltérot képet formáló de hangsúlyozottan liberális gondolkodót (és gondolkodást) diszkreditál azzal, hogy (irracionalista) kommunistának állítja be.

Popper jó néhány érvét elfogadhatnánk helyesnek a vulgármarxizmussal vagy a kommunista pártok elméletével és gyakorlatával (holista átalakítás stb.) szemben, itt viszont azt kell megjegyeznünk, hogy ezen irányzatoktól a „historicismus” másik fotétele, a módszertani dualizmus áll távol, mint ahogy a Popper által gyakran említett korábbi „historicistáktól”, Comte-tól, Milltól és Marxtól is.⁵

Mindezek miatt valószínű, hogy a historicizmus elmélete az eszmetörténetben nagyobb zavart okoz, mint világoosságot. Állításunk szerint a historicizmus két fotételének viszonya igen problematikus, összetartozásuk nehezen igazolható. Együttes megfogalmazásuk leginkább Popper azon igyekezetének tulajdonítható, hogy összekösse az általa igen veszélyesnek és irracionálisnak tartott ideológiák kritikáját az általa hasonló címkékel illetett tudományos módszertan kritikájával. Eszménye szerint a szigorú keretek között tartott tudományos gondolkodás lehetetlenné tenné az ilyen ideológiák eluralkodását.

A társadalomtudományok és a fizika módszerei

Dolgozatunk második fejezetében tehát a módszertani egység és dualizmus álláspontjával foglalkozunk. Vagyis: a társadalomtudományokban ugyanazon módszereket lehet és kell alkalmazni, mint a fizikában, vagy elképzelhető-e, legitim lehet-e egy a természettudományostól eltérot vizsgálati módszertan is? Továbbra is Popper és Mannheim szembeállításával fogjuk a témát bemutatni, és sok tekintetben Mannheim mellett foglalunk állást. Az elso három pontban olyan kérdéseket vizsgálunk meg, amelyekben Popper a módszertani dualizmus érveit félreértelmezi, letunt metafizikát és/vagy logikai hibát látva benne. Összefoglaljuk Popper elképzelését az egységes módszerrol, majd megfogalmazzuk, hogy azért kritizálható, mert filozófiai elofeltevésai módszertanból pozitív tételekké válnak. Ezért a számára ismeretlen szférák vizsgálatának racionális tudományos kísérlete a szemében a fizika módszereinek félreértése, vagy ami még rosszabb, az irracionalitás megtestesülése. Végül kitekintünk a két oldal filozófiai hátterére és környezetére is.

A holizmus

A historicizmus nyomorúsága a holizmusnak nem csak mint társadalomtechnikai elképzelésnek, de mint módszertani-filozófiai felfogásnak, „a tuz alá vett elmélet egyik dönto elemének”⁶ kritikáját is adja. Megkülönbözteti a holizmus kulcsszavának, az „egész”-nek két lehetséges értelmét. Az egész a totalitás értelmében egy tárgy *minden* aspektusát és összes tulajdonságát, alkotórészeinek összes relációját jelenti. Az egész a

⁵ Ezek mellett az is említést érdemel, hogy Marx jövore vonatkozó oksági sorai sokkal „pozitivistábbak”, mint amit Popper a historicizmus történetfilozófiájáról feltételez, sokkal inkább megfelelnek a popperi „előrejelzéseknek” mint „proféciáknak”. Példa lehet a pozitív tudományos (gazdasági, szociológiai) tesztelhető hipotézisek következő sorozata: A tokés gazdálkodás válságperiódusokkal jár. (A válságok egyre súlyosabbak.) Válság esetén no a munkanélküliség. Ez nagy tömegek elkeseredettségét okozza. Egy szervezett csoport ezt kihasználva felkelést szervezhet.

⁶ Popper i.m. 92. o., a következő idézetek a következő oldalakról.

struktúra értelmében azokat az aspektusokat jelenti, amelyek a halmazt bizonyos szempontból rendezett egészé teszik. Ezt a módszert tekinthetjük például a „Gestalt”-pszichológia (alaklélektan) alapjának. A holizmus logikai képtelenséget kíván, amikor a totalitás-egészt akarja megragadni, illetve azt kéri számon a társadalomtudományon. „A totalitás értelmében vett egész nem tehető tudományos tanulmányozás tárgyává, sem pedig bármely más tevékenység – úgymint ellenőrzés vagy átalakítás – tárgyává, és ez úgy látszik, elkerüli a holisták figyelmét, ideértve azokat a holistákat is, akik elismerik, hogy a tudomány – rendszerint – szelektív.” A holisták Popper szerint azt a logikai képtelenséget állítják, hogy a „minden” vizsgálható, ezzel összekeverik az egész két értelmét, és abban a tévhitben élnek, hogy a „struktúra” elemzésével eljuthatnak a „totalitás” megragadásáig. „Persze senki sem kétli, hogy a struktúra értelmében vett egészt át lehet formálni vagy ellenőrizni, vagy akár létrehozni, (...) de ennek semmi köze sincs a totális ellenőrzés utópikus álmához”⁷.

Állításának igazolására Popper felhasználja Mannheim „szintézisre” törekvő igyekezetét is, amely a modern társadalmat mint egységes komplexumot szeretné kezelni, mivel a *Man and Society* vizsgálatainak tárgya maga a modern társadalom mint jelenség. Popper a logikailag hibás holizmus példajaként idézi tole: „a szociológia továbbra is elvétí a lényegi kérdést, ha a specialisták nem lesznek hajlandók problémáikat mint egészt nézni.” Ez azonban ugyanúgy nem igazolja Mannheim totalitás-holizmusát, ahogy az „egész társadalmi folyamatra” tett megjegyzései sem. A jelen dolgozat szerint nem alátámasztható Mannheim (és a német szociológiai hagyomány) társadalmi folyamatának a „totalitás-egész”-féle értelmezése, ennek alátámasztására néhány idézetet igyekszünk felsorakoztatni.

„Célunk ezért eloször is, hogy a jelentésértelmezést a gondolkodás szférájában olyan mélységig finomítsuk, míg nem az elnagyolt és árnyalatlan terminusokat és fogalmakat a különféle gondolkodási stílusok egyre pontosabb és részletesebb jellemzésével helyettesíthetjük, másodsor pedig, hogy a társadalomtörténet rekonstrukciójának módszerét addig tökéletesítsük, amíg képessé válunk elszört és izolált tények helyett a társadalmi struktúrát mint egészet látni meg, mégpedig azon egymásra kölcsönösen ható társadalmi erők szöveteként, amelyekből az érzékelési és gondolkodási módok sokfélesége – amiként a különböző korok valóságában láthatjuk – származik.”⁸

„Minél jobban hangsúlyozzuk az egész szituáció jelentőségét a társadalom tanulmányozásában, annál inkább ráerolteti magát elemzésünkre a struktúra fogalma.”⁹

(Még egy érvet azonban füzünk Mannheim totalitás-holizmusához. Popper szerint „a holista program szükségképpen pusztá program marad. Sohasem idéznek egyetlen példát sem valamely konkrét társadalmi helyzet egészének leírására. De nem is idézhetnének, mert minden ilyen esetben kimutathatók volnának elhanyagolt aspektusok, olyan aspektusok, amelyek a legfontosabb szerepet tölthetik be valamilyen más összefüggésben.”¹⁰ Ha ez igaz, igen naivnak vagy galádnak kell elképzelnünk a

⁷ Popper i.m. 95. o.

⁸ Mannheim: Ideológia és utópia, 64. o.

⁹ *Man and Society* 183. o. Lásd még A gondolkodás struktúrái, 122. o. és sok más helyen.

¹⁰ Popper i.m. 94. o.

holistákat, akik csak beszélnek a módszerükről, de soha nem használhatják azt, hiszen eleve lehetetlen. Csakhogy a *Man and Society* (alcíme „tanulmányok a modern társadalmi struktúráról”¹¹) elmélet, nem pedig metaelmélet, és amennyiben Mannheim holista, holista elmélet. Nem tekinthetünk mást Mannheim holizmusának, mint amit módszertanként valóban használ, és nem feltételezzük, hogy ezektől eltérő módszerekről ír, amikor elemzését módszertani megjegyzésekkel egészíti ki.)

Az esszencializmus

A holizmushoz szorosan kapcsolódó probléma az esszencializmusé, másként a fogalmi realizmusé. A társadalmi struktúrák, rendszerek elemzése – Popper nyelvén – holizmusnak mutatkozik, ha azt hangsúlyozzuk, hogy a rendszert egészében szeretnénk megragadni, de esszencializmusnak, ha a struktúra „lényegét” említjük vagy egyénektől való függetlenségét. Tehát esszencializmus, ha a fogalmainkat, amelyek valójában modellek, összetévesztjük a valóság konkrét dolgaival, és valamilyen „örök szellemnek vagy lényegnek látjuk a megfigyelt eseményekben vagy azok mögött”. Ezzel szemben „a társadalomelmélet feladata az, hogy körültekintően szociológiai modelleket konstruáljon és elemezen, deskriptív vagy nominalista terminusokban, vagy másképpen szólva: *individuumok terminusaiban*, magatartásaikkal, elvárásaikkal, kapcsolataikkal stb. vetve számot – amiért is e posztulátum „módszertani individualizmus”-nak nevezhető.”¹²

Az esszencializmus mint megnevezés is a metafizikai elemet hangsúlyozza az álláspontban, vagyis hogy amit megnevezünk, az (az örök és változatlan) lényeg. Bár Popper hangsúlyozza¹³, hogy a kérdést a metafizika és a tudományos módszertan felől is meg lehet közelíteni, és o az utóbbit fogja választani, a (historicista) esszencialisták szerinte azért nem fogadják el a módszertani individualizmust, ahogy a fenti idézetből is kitunik, mert hajlamosak fogalmaikat mint örök lényegét a jelenségek mögé látni. Azért esszencialisták módszertanilag, mert metafizikusan is azok. Ezért ugyan Popper beszél „módszertani esszencializmusról”¹⁴, ez pontatlan, helyesebb volna az esszencializmus módszertani következményeiről beszélnie, mivel a módszertani esszencializmus metafizikai értelemben nominalizmusnak számítana.

Ismét felvetődik annak a kérdése, hogy elégséges-e Mannheim esetében kimutatni, hogy az esszencializmus nem megfelelő leírása módszertanának. Felfogásunk szerint a felvilágosodás filozófiája és később a pozitivizmus olyan lépcsőfokok a filozófiában, amelyek egyre anakronisztikusabbá teszik a nominalizmus-realizmus kérdését. Ez önmagában elég ok arra, hogy problematikus legyen az ókori, középkori, újkori és huszadik századi gondolkodók egy sorban említése, és célunk annak a bemutatása, hogy a rivális huszadik századi irányzatokat egyáltalán nem érinti Popper „módszertani esszencializmus-kritikája”. Ha ettől a vonatkozástól

¹¹ *Studies in Modern Social Structure* helyesebb fordítása volna talán „Vizsgálódások a modern társadalmi struktúra témájában” ...

¹² Popper, i.m.: 143-4. oldal, kiemelés az eredetiben.

¹³ lásd Popper, i.m. 10. fejezet

¹⁴ Popper i.m. 51. o.

megszabadítjuk a fogalomalkotással kapcsolatos ellentétet, a két módszertani álláspont jobb összeméréséhez juthatunk el.

Mannheim módszertani elképzeléseit a *Man and Society* mellett más muvei segítségével rekonstruáljuk, mivel az, ahogy említettük, maga is inkább elmélet, mint módszertani alapvetés. Részletes módszertani elmélet rajzolódik ki *A gondolkodás struktúrái* címen megjelent két – 1922 és 1924 körül íródott – kultúraszociológiai tanulmányából és az 1929-ben megjelent *Ideológia és utópiából*. Az előbbi két tanulmányt Popper nem ismerhette, mivel kiadásukra csak a nyolcvanas években került sor. Alaposságuk miatt mégis segítséget nyújtanak Mannheim gondolkodásának megismerésében, hiszen az *Ideológia és utópiában* kifejtett tudásszociológia rendszeres elomunkálatainak is tekinthetők.

„Csak miután az atomizálási tendencia a legszélsőségesebb túlzásig fejlődött, lehetett ráébredni arra: módszertani paradoxont rejt az a kísérlet, hogy az értelemtelit az értelemidegen felöl ragadják meg, és az egyszerűbbol adjanak kielégítő magyarázatot az e területen meglévő bonyolultra. Mint látni fogjuk, újabban a kultúraszociológiában is jelentkeznek olyan törekvések, amelyek nem térnek ugyan vissza a régi, immár elsüllyedt metafizikához, de nem egy tekintetben megpróbálják felújítani és értékesíteni azt, ami annak struktúrájában módszertanilag értelmes volt.”¹⁵

Az idealista filozófiai hagyományhoz való közeledés tehát módszertani jellegű, ahogy ezt a *Gondolkodás struktúráiban* több helyen is olvashatjuk.¹⁶ Ez tehát nem jelent semmiféle metafizikai visszalépést, következésképpen értelmetlen Popper azon igyekezete, hogy ebben az irányban próbálja diszkreditálni a módszertani dualizmust képviselőket, adott esetben Mannheimet. Ennek a nem visszavont racionalizmusnak a hangsúlyozása egyébként a *Man and Society*-ben is megtalálható¹⁷, igaz, sokkal kevésbé elméleti igényrel. Itt Mannheim a racionalista és az intuitív gondolkodást állítja egymással szembe, amiben könnyű felismerni a *Gondolkodás struktúráiban* található részletes gondolkodástörténeti elemzés más megfogalmazását.¹⁸ A tervezéshez tartozó módszertan és elmélet nem osztozik a romantikusokkal az intuíció hangsúlyozásában és a racionalizálástól való menekülésében, hanem „finomítani és kiterjeszteni akarja a racionális analízis módszereit, hogy velük megragadhassa a konkrét tárgyat konkrét kontextusában.” Ennek a módszertani álláspontnak a szellemtörténeti irányzatokhoz képesti önmeghatározása azonos Mannheim korai tanulmányaiban olvashatókkal, új elem a *Man and Society*-ben ennek az új – tervező – kor összefüggéseiben való elhelyezése.¹⁹

Az újdonság

Egy újabb Popper által vizsgált antinaturalista érv szerint a történelem azért nem vizsgálható a természettudomány törvények után kutató módszerével, mert a

¹⁵ Mannheim: *A gondolkodás struktúrái*, 34. o.

¹⁶ Hasonló fejtegetést olvashatunk pl. i.m. 118. o., 179. o. stb. Ld. még *Ideológia és utópia* 10-11., 62. o.

¹⁷ Mannheim: *Man and Society*, 169-70. o.

¹⁸ A második tanulmány első része: a módszertan szociológiai meghatározottságáról

¹⁹ Ugyanennek más oldalról való megfogalmazása: *Man and Society*, 241. o.

korszakok nemcsak az örök tényezők más és más elrendezését hozzák (ahogy különböző fizikai helyzetek csak ugyanazon elemek különböző elrendezéseit jelentik), hanem „belsőleg” újat hoznak az előzőkhez képest, amiből új törvényszerűségek következnek.

Popper az elméleti és történeti tudományok különbségét úgy jellemzi, hogy míg az elméleti tudományok általános törvényszerűségek után kutatnak, a történeti tudományok tárgya az egyes események leírása és magyarázata kiinduló feltételekkel és az elméleti tudományok által feltárt törvényekkel.

„A történetírás e két feladata – az oksági szálak felfejtése és annak a „véletlenszerű” módnak a leírása, ahogy e szálak összeszövődnek – egyaránt szükséges, egymást kiegészítő munka; az eseményt egyszer tipikusnak vesszük, vagyis az oksági magyarázat álláspontjáról tekintjük, másszor pedig egyszerűnek. E megfontolások minden további nélkül kiterjeszthetők az (...) újdonság kérdésére is. Az „elrendezés újszerűsége” és a „belső újszerűség” megkülönböztetése megfelel a mostani különbségtételnek az oksági magyarázat álláspontja és az egyszerűség értékelésének szempontja között. Amennyiben az újszerűség racionálisan elemezhető és előre jelezhető, annyiban nem lehet „belső”. Mindez semmissé teszi azt a historicista tételt, mely szerint a társadalomtudománynak képesnek kell lennie belsőleg új események előrejelzésére – s erről az igényről elmondható, hogy az előrejelzés és az oksági magyarázat elégtelen elemzésén nyugszik.”²⁰

Azt már elemeztük az első fejezetben, hogy Popper historicistáira nem érvényes az idézet utolsó mondata, ennyiben akkor szétválasztottuk a historicizmus és a módszertani dualizmus kérdését. Itt az érvelés arra irányul, hogy kimutassa: Popper értelmezése a „belső új”-ról sem érvényes. A „belső új” azoknak az érve, akik a természettudomány módszertanát alkalmazhatatlannak tartják a kulturális létezőkre, mégpedig a történelem fogalma miatt. Ezen gondolkodók szerint az „újszerűség” egyértelmű azzal, hogy korszakokról egyáltalán beszélhetünk, tehát nem általános oksági sorok véletlenszerű összeszövődését jelöli. Popper megfeleltetése (elrendezés újszerűsége – oksági sorok; belső újszerűség – ezek véletlen összeszövődései) tehát egyáltalán nem felel meg a cáfolandó érv logikájának, amely egyes korszakokra jellemző törvényszerűségeket feltételez²¹. Így Popper nem tudja áttörni a két történelem-fogalom közti falat, mivel a másikat befogadni sem tudja. Ezt bizonyítja az a meggyozódése is, hogy ha egy gondolkodó történelmi korszakokat említ, vagy minőségi változásról értekezik, akkor egyúttal a történelmi egymásrakövetkezés sors-törvényeit is hirdeti. Ez a téves meggyozódés magyarázhatja meg azt is, miért olyan szoros Popper szemében a kapcsolat módszertani dualizmus és historicizmus között. Ezt a problémát érintettük az első fejezet folyamán is, de más szempontból még foglalkozunk vele a 2.5 pontban, ahol elemezzük Mannheim történelem-képét és álláspontját a történelem és szociológia kapcsolatáról.

²⁰ Popper: i.m. 153. o.

²¹ Popper külön támadja az egyes korszakokra érvényes törvényszerűségek gondolatát is, erről ld. a következő pontban.

Az egységes módszer – Popper nézete

Az elozo három pont a módszertani dualizmus popperi interpretációjának három vonatkozását tette kritika tárgyává. A 2.1 pontban azt igyekeztünk kimutatni, hogy a (most tisztán módszertani) holizmus kritikájában Popper megalapozatlanul hivatkozik a holisták logikailag hibás „totalitás-egész”-fogalmára. A struktúra-egész, amelyet a „holizmus” érdeklődésének valódi tárgyának lehet tekinteni, Popper fogalmai szerint sem problematikus. A 2.2 pontban amellettt érveltünk, hogy az esszencializmus anakronisztikus kérdésfeltevés, amely eleve elhibázza a huszadik (és valószínűleg hasonlóan a tizenkilencedik) századi módszertani dualisták felfogását és szellemi háttérét. Végül a 2.3 az elozokhoz hasonlóan egy olyan témát elemez, amelyben Popper félreérti szellemi ellenfeleinek álláspontját, ezúttal a történelmi egyszeriség és a „belső újdonság” kérdésében.

Most áttekintjük az összes dualista érvet, amelyet Popper megkülönböztet. Az eddig nem említett hét érv kritikájából pozitívan kirajzolódik Popper tudomány-képe.

1. Általánosítás – Míg a természetet egyöntetűnek és törvényeit állandónak, a társadalom körülményei korszakról-korszakra változnak. Így a hosszú távú vagy kultúrák közti általánosítások értelmetlenek.

2. Kísérlet – Elszigetelt és kontrollált (fizikaihoz hasonló) kísérletet a társadalomtudományokban nem lehet végezni.

3. Újdonság – A fizikában az újdonság csak az elemek elrendezésének újdonsága lehet, míg a társadalomban tökéletes ismétlés nem lehetséges, belsőleg új események lépnek fel, amelyek nem redukálhatók az elrendezés újszerűségére. Ez az általános szabályok, eróhatások stb. megállapításának lehetetlenségét eredményezi.

4. Komplexitás – A szociológia tárgya bonyolultabb a fizikáénál, egyrészt mivel muvi elszigeteléssel a társadalmi helyzetek nem egyszerűsíthetők a vizsgálat számára, másrészt mivel a szociológia a tudományok hierarchiájában előfeltételezi a pszichológiát, azon keresztül a biológiát és végül a fizikát.

5. Az előrejelzés pontatlansága – Az előrejelzésre való képesség fontos kritériuma a tudománynak, de ez a társadalom vonatkozásában különösen nehéz. Ennek oka a fentebbi komplexitás mellett az, hogy az előrejelzés maga befolyásolja az események kimenetelét akár pozitív, akár negatív irányban.

6. Objektivitás és értékelés – Az a lehetőség, hogy az elméletalkotó jövőbeni eseményeket befolyásolhat, megkérdőjelezi objektivitását, tehát a társadalomtudományokban vajmi kevés lehet meg a fizikára jellemző objektív és ideális igazságkeresésből.

7. Holizmus – A holista megközelítésnek az atomistával szemben a szociológiában de a biológiában is van létjogosultsága. A társadalmi csoport ugyanis nem pusztán tagjainak összege, hanem önálló entitás, története van, amely jelentős befolyással van jövőjére is. A fizikai struktúrák jövőbeni mozgása ezzel szemben azok részeinek pillanatnyi konstellációjával (helyzetével, impulzusával stb.) tökéletesen megadható.

8. Intuitív megértés – A fizikai módszerek alkalmazhatatlansága azzal jár, hogy a társadalom tanulmányozásában a történelmi módszer kap elsőbbséget és a társadalomtudományok igazi módszere a jelenségek belső megértésére épül. A fizika

oksági magyarázatot ad, a szociológia a szándék és jelentés megértését tuzi ki célul és olyan fogalmakkal operál, mint korszellem vagy nemzeti karakter a matematizálható fizikával szemben.

9. Kvantitatív módszerek – A fizikai minoségek kvantifikálásával jelenségek közti törvényszeru összefüggéseket lehet megalkotni. Kvantitatív módszereket ugyan lehet alkalmazni a társadalmi jelenségek esetében is, ettol azonban az ottani minoségek nem lesznek feloldhatók mennyiségi változókbán és összefüggéseik sem hozhatók törvény-formára.

10. Esszencializmus kontra nominalizmus – Az európai filozófia történetén végigvezetheto vitában a nominalisták a szavakat csak a leírás hasznos eszközének tekintik míg az esszencialisták (hagyományos nevükön realisták) a dolgok lényegének valóságos és igazi természetét vélik rajtuk keresztül megragadni. Kérdésük: mi az anyag? Ezzel szemben a nominalistáké: hogyan viselkedik ez az anyag? Míg a természettudományok nominalisták, a historicisták (de mások is) úgy gondolják, a társadalomtudományokban az esszencializmus a helyes. Különösen hasznos a lényeg vizsgálata a historicisták számára, hiszen a változásnak fontos szerepe van elemzéseikben, ha pedig változásról beszélnek, tételezniük kell azt a valamit, ami változik.

„A kísérleti feltételek változékonysága” címu fejezetben Popper a (2) antinaturalista tétel ellen érvel. A historicisták szerint nem alkalmazható a kísérleti módszer a társadalomtudományokban, mert kísérleti feltételeket nem tudunk tetszés szerint reprodukálni. Popper kimutatja, hogy a természettudományokban az „azonos feltételek” meghatározásához is kísérletek kellene. Hogy mit tekinthetünk muvi elszigetelésnek, milyen tényezoktol való függetlenítést, az is kísérletekben derül ki. De kísérletek tanítanak meg bennünket arra is, hogy a történelmi korszakokkal együtt bizonyos társadalmi feltételek is változnak, éppúgy mint a fizikust arra, hogy a víz forrponja változik a földrajzi szélességgel. Ezeket az eltéréseket aztán mindig általános szabályokkal helyettesítjük és magyarázzuk. *Az általánosítás korlátairól* címu fejezet az antinaturalisták (1) érvével foglalkozik. Mindegy, hogy történelmi korszakok vagy térbeli távolság választja el megfigyeléseinket, az általánosítás korlátai nem mások a két esetben. Kepler törvényei nemcsak a Naprendszerre igazak. Ahhoz, hogy Newton felismerje a tehetetlenség fontosságát, nem kellett a világegyetem távoli szegletébe vonulnia, pedig a mi a rendszerünkben egyetlen test sem mozog annak megfelelően. Ennek megfelelően „annak sincs leküzdhetetlen akadálya, hogy minden történelmi korszakra érvényes szociológiai elméleteket alkossunk.” Popper szerint ez az antinaturalista érv vallóinak indukcionizmusán alapul, oszerinte azonban a tudományok módszertana deduktív.

„Nem tagadom, hogy a természet és a társadalom elméleti tudományainak módszerei eltérhetnek egymástól; eltérések nyilvánvalóan léteznek, még a természettudományok egyes ágai között is csakúgy, mint a különböző társadalomtudományi ágak közt.(...) viszont (...) a két területen a módszerek alapvetően azonosak. (...) E módszerek mindig deduktív oksági magyarázatokat nyújtanak, valamint e magyarázatok (előrejelzések általi) ellenőrzését. Olykor hipotetikus-deduktív módszernek mondják őket, de még gyakrabban

*hipotézismódszernek, mivel az általa tesztelt tudományos állítások egyike sem érhet el abszolút bizonyosságot.*²²

Hogy a historicisták azt kéri számon a szociológiai elméleteken, hogy mondják ki, hogy csak a megfigyelés korában érvényesek, Popper nem tartja helyes elvnek. Végül is a fizikai tételekhez sem teszik hozzá, hogy csak a „jelen kozmológiai rendben” igazak, pedig éppen megváltozhatnak, ha a világegyetem már nem tágul. Ellenben a tudomány azért törekszik általánosan érvényes törvények kimutatására, mert ellenkezo esetben semmit sem lehetne törvényekkel magyarázni, mivel minden feltevéseinknek ellentmondó empirikus eredményt a törvények megváltozásával magyaráznánk.

„Ami igen fontos, az annak belátása, hogy a tudományokban mindig magyarázatokkal, előrejelzésekkel és tesztekkel dolgozunk, s hogy a hipotézisek tesztelésének módszere mindig ugyanaz.”

Ugyanaz: tehát megfigyelésekkel való szembesítés és kísérlet a falszifikációra. Az eddig elmondottakból már világos, hogy lényegtelen, hogy jutottunk a hipotézisekhez, teljesen érdektelen, milyen szerepet játszik bennük az „intuitív megértés” (lásd (8) antinaturalista érv), a lényeg, hogy akkor tudományos egy állítás (hipotézis), ha falszifikálható formájú. Továbbá: nem igaz az sem, hogy egy társadalmi helyzet bonyolultabb egy általános természetinél (ld. (4) érv), pusztán arról van szó, hogy az élet helyzeteit kontrollált természettudományos kísérletekhez hasonlítjuk. De gondoljunk egy meteorológiai vagy más természetben előforduló fizikai szituációra. A kvantitatív technikákkal kapcsolatban (ld. (9) érv) valóban van fokozati különbség a tudományok két csoportja között, de a közgazdaságtan biztató példával jár elol, és a nehézségeket ezen a téren le lehet és le kell gyozni, különben honnan tudnánk, hogy egymásnak ellentmondó hatások közül melyik kerekedik felül? Az ilyen problémák vizsgálata ellenorizhetetlen spekulációkba torkollna. Nem említettük még az (5) és (6) antinaturalista érveket, amelyek Popper szerint a tudásszociológia tipikus érvei, de álláspontja az, hogy itt sincs különbség a tudományok két csoportja közt, és a tudományok objektivitását nem az egyes tudós objektivitása, hanem a tudományos közvélemény garantálja.²³ Popper a szociológiának (több szerzore hivatkozva) az ún. zéró-módszer alkalmazását ajánlja. Itt egy olyan módszertani individualista eszközre kell gondolni, amely egy koordináta-rendszerre hasonlít – origójában az ideáltipikus tiszta racionális cselekvés áll, ehhez képest helyezhetjük el az egyén általános cselekvését. Ebbol az is tisztán látszik, miért független a társadalomtudományi kérdésfeltevés a pszichológiától.

Általános és dinamikus szociológia

Az elozo pontban összefoglaltuk Popper elképzelését az egységes módszertanról illetve az ennek megfelelo szociológiáról. Hogy milyen irányból fogjuk ezt az

²² Popper: i.m. 139. o., ez és a következők már „A módszer egysége” címu fejezetbol.

²³ Popper tudásszociológiáról alkotott véleményére visszatérünk még, azért is, mert ez az irányzat részben szintén Mannheim nevéhez fuzodik.

elképzelést kritizálni, az részben kiderült, különösen e fejezet első három pontjából. A kritika nem azt a keretet érinti, amely a tudományosság kritériumának a hipotézisek minél alaposabb ellenőrzését teszi meg. Kritikát ott fogalmazunk meg, ahol a módszertani elvek tárgyi tételekként jelennek meg és mint ilyenek problematikusak. Másképpen ez úgy fogalmazható meg, hogy különböző tárgyi szférák közötti eltérések a módszertan különbségét is eredményezik. Ezt elvileg Popper sem tartja kizártnak. Éles különbség ott található Popper és a módszertani dualizmus képviselői közt, ahol eltérően elemeznek bizonyos tárgyi szférákat, ennek pedig legfontosabb oka eltérő filozófiai hagyományaiban keresendő. Az összeütközések, ahogy már eddig is láthattuk, elsősorban a történelem, a kultúra, a jelentésértelmezés területére esnek.²⁴ Mannheim és Popper elméletének összevetése ezen a területen is ideális szemléltetése a különbségeknek.

Popper elképzelése a szociológiáról, melyet ő „technikai megközelítésnek” nevez, jól megfelel a természettudományokhoz való hasonlóság követelményének, időtlenül érvényes szabályszerűségek és működési elvek felfedezésére törekszik. Ez pontosan megfelel annak a típusnak, amelyet Mannheim *A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról* című tanulmányában a szociológia fajtái közt „általános szociológiának” nevez.²⁵ Példa rá Max Weber *Gazdaság és társadalma*, amelyben „a társadalmi alakzatokat, kölcsönös viszonyukat kiemeli a sajátosan történelmi időből (egyaránt „karizmatikus” a vad, orjongva harcoló Berserker és Kurt Eisner) és mintegy „síkszerűen”²⁶, vagyis a történelmi időtől eltekintve helyezi egymás mellé.” Az általánosításnak különböző lehet a mértéke attól függően, mennyire tág a leírt jelenségek időbeli meghatározottsága. Ezt Mannheim azzal a példával világítja meg, hogy a városi gazdaság általában is lehet a vizsgálat tárgya, de lehet az a középkori-, esetleg a késő középkori városi gazdálkodás is. Az általános szociológia „alapformája a típusalkotás, típusai pedig síkszerűen (nem hierarchikusan) helyezkednek el egymás mellett. Az időben hierarchikusan rendezett típusok ugyanis már előtérbe tolják a dialektika problémáját.”

A dinamikus szociológia az, amely itt megjelenik, és amely az általános szociológiától eltérő, de Mannheim szerint éppúgy legitim fogalomalkotással rendelkező fajtája a szociológiának. Természetesen nem a történelmi egymásrakövetkezés törvényeit kell kutatnia, ahogyan azt egy „historicista diszciplinától” elvárhatnánk, és esszencialistának sem mondható, de a történelmi korszakokban sem az általános szociológia által megragadott oksági összefüggések véletlenszerű összekapcsolódásaival foglalkozik, ahogyan a „belső újszerűséget” Popper szerint megragadhatná.

Az általános szociológia, ahogy a bevezetőben említettük, akkor válik problematikusá, amikor előfeltevései fogalomalkotási módból pozitív tétellé válnak.

²⁴ Különös, hogy Poppernek ez utóbbi, a hermeneutika iránti érdektelensége párosul vitapartneri értelmezésének, tehát egy másik, gyakorlati értelemben vett „hermeneutika” hiányosságaival, ugyanúgy a hogy a történelmi fejlődés problémájának kritikája együtt jár nála a szellem-történelmi fejlődés gyakori figyelmen kívül hagyásával.

²⁵ A gondolkodás struktúrái 113-116. o.

²⁶ Itt ezzel a kifejezéssel eltérök a magyar kiadás fordításától, amely itt pontatlan, talán elírás miatt fogalmazza meg a „flaechenhaft” jelentését „síkra kitekintve” formában.

Általános szociológiai fogalomalkotással megragadható, mi jellemzi a „szektát”, vagy a „redisztribúciót” általában, a történelmi idotól eltekintve. Ha azonban azt gondoljuk, hogy csak az általános szociológia módszerei értelmesek, ezzel már egy pozitív történelemfelfogás mellett köteleztük el magunkat, ha kimondatlanul is. Egy olyan világban, ahol csak általános szociológiai kérdésfeltevés létezik, az emberek mindig szabadon választhatnák meg az együttélés formáit, hol ezt, hol azt a típust valósítva meg.

„Ebben a világban minden lehetséges gondolatot minden idopontban el lehetne gondolni, és alkotó tevékenységet lehetne folytatni minden eddig volt, valamint számunkra később még lehetséges stílusfajtaiban. Ez – az általánosító felvilágosítás szellemében végiggondolt – utópia mutatná meg, mi az a többlet, ami a történelmi-társadalmi folyamat lényegét kitünteti a pusztá idobeliséggel szemben: az a tényező, amely miatt a társadalmi képzodmények síkszeru tipizálása végső soron elégtelennek bizonyul. A társadalmi, akárcsak az egyéb emberi szellemi képzodményekre nézve nem irreleváns e képzodmények történelmi helye: belső struktúrájuk része – legalábbis mint szint, mint hierarchikus hely. A később keletkezett későbbi mivoltát belső ismertetőjelként tartalmazza, még akkor is, ha kiemeljük a szűkebb értelemben történelmi idoból. Ez a gondolat független az értékelést magában foglaló haladásgondolattól.”²⁷

A történelmi folyamatnak ilyen szemlélete világosan elválasztható a fejlődéstörvény-fogalomtól,²⁸ és világossá teszi, miért hagyja érintetlenül e felfogás lényegét Popper „belső újdonság”-értelmezése különböző történelem-szemléleti, tehát filozófiai hagyományából kifolyólag. Mivel Mannheim és az a szellemi áramlat, amelyből gondolkodása kinőtt, a történelem iránti érzékenységében elodként a korábbi történelemfilozófiákra tekinthet vissza, részben érthető Popper reakciója, amellyel ezt a gondolkodást a pozitívizmus által már meghaladott gondolkodásnak tekinti és pozitív tudományos mércével logikailag hibás elméletként kritizálja. Másik oldalról viszont egyértelművé válik a félreértés mértéke és nagy jelentősége is, mivel a történelemfilozófiákra jellemző, „a fejlődés alaprajzát és végső célját előíró metafizika kiiktatódik” ebből a gondolkodásból, amely így Mannheimnél módszertanná válik. A dinamikus szociológia fogalomalkotását az különbözteti meg a történetírásától, hogy a történelmi idoból csak a hierarchikus²⁹ elemet ragadja meg. A történész megközelítéséből az következik, hogy a történelemben nincs ugrás, a szociológia számára viszont, mivel egymásra következő szakaszokat ábrázol, „ami lett, az mindig mint ugrásszerűen mássá lett jelenik meg”, így hierarchikusan rendezett tipizálás jön létre. A periodizáló, dinamikus módszer a szellemtörténet minden területén alkalmazható, legszemléletesebb példáját a stílustörténet korszak-meghatározásai adják, de struktúrájukban ezek ugyanolyanok, mint a tisztán társadalmi formációk dinamikus típusai. A fentiekből kiderül, hogy ebben az értelemben a korszakok nem metafizikai értelemben léteznek, ugyanolyan ontológiai státusszal rendelkeznek, mint az „általános típusok”.

²⁷ A gondolkodás struktúrái, 117. o. következő idézetek a következő lapokon.

²⁸ Ld. i.m. 119. o.

²⁹ A „hierarchikus” ismét csak nem értékelést jelent, hanem fel nem cserélhetőséget.

Jól illusztrálja a történetfilozófia szemléletének módszertani használatát a dinamikus szociológia módszereinek a hegeli dialektikával való kapcsolata. Ez a fogalomalkotás ugyanis használja az „egyik egész egy másikba való átcsapásának” gondolatát, de anélkül, hogy elfogadná a tézis, antitézis és szintézis „pánlogisztikus sémáját”³⁰, és anélkül, hogy a stádiumok metafizikai státuszát tételezné. A módszertani dualizmus vagy pluralizmus ezen metafizika utáni formája nem racionalizmus-ellenes, mint a romantika, de szerinte „pusztán metodológiai beállítódással azaz az ontikus hátterek mellozásával metodológia sem jöhet létre.”³¹

Az ismeretelméleti- és a kollektív szubjektum

Ebben a pontban a kulturális létezők, a jelentés-képzodmények elemzéséről lesz szó. Ez felfogható úgy is mint a történelem kérdésének másik vonatkozása, vagy fordítva, a történelem problémája is tekinthető a kultúra másik dimenziójának. A jelentésértelmezés jelentősége abban áll, hogy olyan területeken alkalmazzák, amelyeket az értelemmentesre való redukcióval nem lehet megközelíteni. Kérdés azonban, hogy az emberi vizsgálódások ezen területén a gondolatok (állítások) hozhatók-e falszifikálható, tesztelhető formára, illetve az, hogy ha nem, ez a terület tudományból való kizárását vagy a módszer tarthatatlanságát vonja maga után. Álláspontunk szerint itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy egy módszertani kiindulópont tartalmi tétellé válik egy olyan szférában, ahol – mint ilyen – jogosultsága megkérdőjelezhető.

A falszifikáció kritériumában a modern tudományok gondolkodásának az az igyekezete tükröződik, amely az igazságot összeköti az általános-érvényűséggel³², és ezzel Mannheim elemzésének egyik sarkalatos pontjához érkeztünk el. A modern tudomány olyan ismeretek létrehozására törekszik, amelyek két értelemben is univerzálisak, egyrészt a tárgyak lehető legszélesebb körére érvényesek, másrészt mindenkiel (minden potenciális emberi hallgatóval) közölhetők és elfogadtathatók, vagyis az „ismeretelméleti szubjektum” számára fogalmazódnak meg. Itt tehát az egyén szintje fölött csak az általános emberi „ráció” létezik. Erre a szintre a fogalmak és ismeretek a lehető legteljesebb dezantropomorfizációval hozhatók, vagyis a megfigyelo és ismeretet létrehozó egyedi és közösségi szubjektumtól való legnagyobb függetlenedéssel. A tudomány tárgyai kvantifikálásán igyekeznek, mivel a matematika és a számok univerzálisak.³³

A módszertani dualizmusnak Mannheim által képviselt alakjának bizonyos értelemben ontológiai a kiindulópontja, amennyiben a különböző diszciplinák tárgyainak különböző létmódjára hívja fel a figyelmet. Az alapvető különbség természet- és kultúratudományok közt szerinte a tárgy különbségéből ered. A

³⁰ Mannheim: i.m. 135. o.

³¹ i.m. 45. o.

³² i.m. 162-3

³³ Nem érdektelen ennek a gondolkodási tendenciának a szociológiai háttere sem, Mannheim ezt a kapitalizmusban és a polgárságban találja meg. Az árugazdálkodás egyrészt valóban a tárgyak számszerűsítését és pénzben való kifejezhetőségüket jelenti, a közösség és társadalom közti átmenettel pedig annak is van valóságalapja, hogy az egyén és az „általában vett tudat” közti szintek (közösségi szubjektum) megszunnek, és ez mutatkozik meg az említett igazságfogalomban is.

természet a kultúra korrelatív fogalma, nem-kultúra, vagyis értelemmentes, értékmentes, szellemi fejlődésnek nem alávetett.³⁴ A jelentés-képzodmények a kollektív szubjektum³⁵ számára adottak, csak perspektivikus megragadásuk lehetséges, nem lehet az ismeretelméleti szubjektum síkjára, (tehát a természettudomány szintjére) vetíteni őket vagy a róluk szóló ismereteket, csak az értelemidegen felől megragadásukkal. A redukcióval dolgozó módszerek természetesen nem hiábavalóak, de a jelentés-képzodmények gazdagságát és megvilágító erejét, tehát a tárgy jelentős részét kizárják a kutatásból.³⁶

„A vita tehát azon kijelentések körül folyik, amelyekhez minden értelmes fogalom eleve igazodik és amelyekben olyan szavakat használunk, mint konfliktus, összeomlás, elidegenedés, zendülés, ressentiment – olyan szavakat tehát, amelyek egy összetett helyzetet nem a meroben külsodleges formai leírás érdekében redukálnak, és elveszítenék tartalmukat, ha az orientációt, az értékelő mozzanatot kivonnánk. Mint másutt már rámutattunk, a modern tudomány fejlődése kitermelt egy olyan gondolkodási technikát, amely aztán eliminált mindenfajta értelemmegértést. Ez a tendencia (...) legkivált a behaviourizmusban bontakozott ki.”³⁷

Ebben a vonatkozásban a pozitívizmus vagy a felvilágosító gondolkodás előfeltevései azért váltak problémás tartalmi állításokká, mert az ismeretnek olyan felfogásából indultak ki, amely a lehető legteljesebben dezantropomorfizált. Ráadásul ebben a gondolkodási rendszerben minden az egyén és a ráció közti szint említése fogalomzavarnak hat, esetleg veszélyes ideológiának, lásd az esszencializmus és módszertani individualizmus kérdésének popperi felvetését. De jelenti-e a módszertani individualizmus, hogy minden kulturális jelenséget egyedül az egyén felől lehetséges megközelíteni? A kérdés eloször is feltehető antropológiai-humánológiai szinten. Tudományos hipotézis például, hogy a korai ember fejlődése során ún. csoportorganizmusban élt, és a csoport volt az evolúció anyja.³⁸ Az elmélet szerint ezen csoportok genetikai és kulturális evolúciója párhuzamosan zajlott, és ez a szerkezet nagyban meghatározza az ember fejlődését. Természetesen a mai társadalomtudomány számára nem az a fontos, hogy a csoport, úgymond, előbb keletkezett, mint az egyén, hanem az ezzel összefüggésbe hozható kulturális jelenségek csoportos jellege. Ez a jelentés-képzodmények valamelyes egyének feletti objektivitását jelenti, ha nem is abszolút értelemben. Amit Mannheim a kollektív képzetek

³⁴ A gondolkodás struktúrái, 171, 29-30

³⁵ Az ismeretelméleti szubjektumhoz hasonlóan konstruktív a kollektív szubjektum, azt a tudatterületet takarja, amely közösségileg meghatározott, amennyiben az egyén a közösség kultúrájából „részesedik”. Ld: A gondolkodás struktúrái 238-9. o.

³⁶ Mannheim példája az értelmező tudomány eredményeire: Ideológia és utópia, 58. o.

³⁷ i.m. 56. o.

³⁸ Lásd Csányi: Az emberi természet. „A különböző matematikai modellrendszerek vizsgálata alapján a csoportselektió feltételei a következők: 1. a csoportméret 10-100 között kell legyen, 2. a csoport reprodukciós izolációja legalább akkora kell legyen, hogy egyetlen generációs idő alatt a csoport tagjainak kevesebb mint 5%-a lehet bevándorló, 3. a csoportok közötti genetikai variabilitás magas értéket kell elérjen, 4. a csoporton belüli fenotípusos variabilitás minél kisebb értékre kell beálljon.” i.m. 37.o.

elemzésével kapcsolatban³⁹ kiemel, az a képzodmény elkülöníthetősége az aktualizáló lelki folyamatokról. Ezt a fajta leválaszthatóságot a Püthagorasz-tételen lehet szemléltetni, ahogyan hús ember hús lelki aktussal gondol egy tételre. A kollektív képzetek azonban a Püthagorasz-tételtől eltéroen nem valamennyi lehetséges szubjektum számára léteznek. Tipológiájában a szellemi realitások közt Mannheim megkülönbözteti az „értelemhozzárendelésekkel átszott természetet”, az „intézményeket” a „muveket” illetve az „eloírás nélküli intézményeket” mint a nyelv vagy a szokás⁴⁰. Ezeknek a megismerése szükségszeruen csak perspektivikus lehet és nem minden szubjektum számára lehetséges. A kultúra szférájában tehát nem problémamentes az igazságigényt ahhoz kötni, hogy egy állítás hány emberrel közölhető⁴¹.

(...) vannak tudományok, amelyek természetüknél fogva rá vannak utalva a konjunktív jellegu tapasztalásközösségekre, így például a muvészettörténet, mely mint tudomány a „muértés” tapasztalatközösségének egy sajátos formájából jött létre és ettől a gyökerétől nem válhat meg még a legegzaktabb fokán sem. (...) „Muérto”-n olyasvalakit értünk, aki a maga egy területre szakosodott és koncentrált, minoségi mozzanatokra vonatkozó tapasztalatait evidenssé tudja tenni individuumok egy köre előtt, akiket az ugyanarra a tárgyterületre vonatkozó sajátos és hagyományokhoz kötödo tapasztalatközösség köt össze vele.”⁴²

Mannheim még a kultúraszociológiai tanulmányokban úgy fogalmaz, hogy ennek a megközelítésnek két alapvető ténytet kell figyelembe vennie. Egyrészt, hogy a megismerő az „egész ember” és nem az ismeretelméleti szubjektum, másrészt, hogy a vizsgálódó is a vizsgált folyamaton belül helyezkedik el.⁴³ Ez vezet később az Ideológia és utópia tudásszociológiájához, amelynek Popper-értelmezése szintén tanulságos, mert megvilágítja a két oldal igazság-, objektivitás- és tudomány-értelmezésének különbségét. Popper a tudásszociológiát azért részesíti kritikában, mivel „azt az együgyu nézetet fejtegeti, hogy az objektivitás az egyes tudós lelkialkatától függ”⁴⁴. Az objektivitás hiányának kérdése persze a természettudományokkal kapcsolatban nem kelt viharos érzelmeket, a társadalomtudományokban azonban „végzetes lehet”. „Amit ezzel a tudásszociológia figyelmen kívül hagy, az éppen a tudás szociológiája – a tudomány társadalmi vagy nyilvános volta. Nem látja, hogy a tudománynak és intézményeinek nyilvános volta az, ami az egyes tudóst szellemi fegyelemre szorítja, s ami megorzi a tudomány objektivitását és az új gondolatok kritikai megvitatásának hagyományát”⁴⁵. A tudásszociológia azonban nem a tudós elfogultságával vagy elfogulatlanságával foglalkozik. Popper a tudásszociológiát úgy érti, mintha az a „partikuláris” és nem a „totális” ideológia-fogalommal dolgozna.⁴⁶ Nem arról van szó, hogy bizonyos elméletek ideológiák, mások meg objektívek, a tudásszociológia minden

³⁹ A gondolkodás struktúrái, 230 és utána köv. old.

⁴⁰ i.m. 261. o.

⁴¹ i.m. 240. o.

⁴² u.o.

⁴³ A gondolkodás struktúrái 35-36. o.

⁴⁴ Popper: i.m. 160. o.

⁴⁵ i.m. 161. o.

⁴⁶ lásd Ideológia és utópia, 79. o. és utána

gondolkodás létezőttségét tételezi fel és kutatja. Az totális ideológia-felfogás természetesen magát az elméletalkotót is érinti, ugyanúgy, ahogy a létezőtött gondolkodás elméletalkotóját is. Másrészt Mannheim számára nyilvánvaló, hogy egy elméleti állítás igazságát „szociológiai vagy genetikus magyarázat egyáltalán nem erosítheti vagy cáfolhatja meg”⁴⁷. A természettudományokat csupán az különbözteti meg a kultúratudományok muveleitől, hogy a tárggyal való egzisztenciális kapcsolatukat, amelyből minden ismeret kiindul az ismeretelméleti szubjektum szintjén „tapasztalattá” tudják tenni. Dolgozatunk számára ebből ismét Popper „metodologizmusának” viszonylag szűk látóköre a tanulság.

Egy másik, dolgozatunk témájának centrumán kívüli kérdésre térünk itt ki, ez pedig az eddigi eredmények tudományfilozófiai diskurzusra vonatkozó konzekvenciája. Popper a racionális tudomány köré éles határvonalat húz, a demarkációs kritérium szerint tudományos az az elmélet vagy állítás, amely formájában cáfolható. Tudományos egy álláspont, ha az eloadója megmondja, milyen körülmények, tudományos eredmények között volna hajlandó álláspontját feladni. Ha pedig az értelmező kultúratudomány nem ilyen formájú állításokat tesz, akkor világos, hogy nem tudományos. A század második felének tudományfilozófiai diskurzusa azonban eljutott a falszifikációs kritérium tarthatatlanságáig. Az ellenállás mindig a tudománytörténet területéről indult ki, mivel a tudománytörténészek szerint az európai tudomány nagyjairól kimutatható, hogy nem felelnek meg Popper kritériumainak. Kuhn, Lakatos és Feyerabend mind ezen diszkrepancia magyarázatával foglalkoznak. Lakatos dolgozza ki a potenciálisan egymás mellett haladó kutatási programok kemény magjával és segédhipotézisekből álló „védoövvel” azt a keretet, amelyben már döntő kísérletek nem lehetségesek.⁴⁸ Feyerabend számára a diskurzus végső tanulsága az, hogy Popper racionális tudománya nem létezik, tudománynak igaz formális módszertana nincs, a tudomány tehát kívül esik a saját kritériumán és „ideológiává” válik.⁴⁹ Gondolkodásának másik alapvető szála olyan kritika, amit tudományozsziológiai nevezhetnénk, a tudományt mint hatalom forrását, az egyház szociológiai szerepének örökösét látja benne. Az érvelés két iránya közül egyedül a szociológiai csak korlátozott körű kritikát tenne lehetővé, azt igazán eroteljessé a módszertani-ismeretelméleti kritika teszi. Dolgozatunk következtetései alapján azonban más megvilágításba kerül az a kérdés is, vajon Popper tudományképének kritikája jelenti-e automatikusan a tudomány mint olyan kritikáját. Hiszen miért kerül a tudomány az ideológia terébe a demarkációs kritérium elvetésével? Mert Popper által formálisan meghatározottan ebben a térben van minden, ami nem cáfolható alakú, tehát nem tiszta tudomány. Ha Popper egységtudomány-módszertanát nem tudjuk elfogadni azért, mert a megismerés bizonyos szféráinak elemzésére nem alkalmas, akkor a tudomány- és megismerés-felfogás ilyen, ugyanezen alapon kritizálható pozitivizmusa vagy fizikalizmusa Lakatosra és Feyerabendre éppúgy érvényes, anélkül, hogy vitatnánk „paradigmán belüli” Popper-kritikájuk helyességét. Lehet, hogy volna

⁴⁷ A gondolkodás struktúrái, 76. ugyanebből a problémából származik Popper és az antropológus nevezetes esete is, ld. Papp Zsolt (szerk): Tény, érték ideológia, 286-7. o.

⁴⁸ Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai pl. 146. o.

⁴⁹ Feyerabend: Hogyan védjük meg a társadalmat a tudománytól? (részlet) 17. és köv. oldalak

jogosultsága és megvilágító ereje annak a megközelítésnek, amely Kantéhoz hasonló kérdést tenne fel: „Tudomány létezik. Hogyan lehetséges?”

Ami a hermeneutikus tudományok bizonyítási processzusát illeti, Mannheim úgy látja, hogy a természettudományokból kiinduló gondolkodással szemben itt nem a bizonyítás (Beweis - ez a Popper előtti pozitivizmus terminológiája, de ideérthetjük a pozitivisták tényállítások bármilyen elfogadási elvét, így a falszifikációt) a mintaadó módszer, hanem a kimutatás (Aufweis)⁵⁰. Ez azzal van összhangban, amit a kulturális folyamatban résztvevők előtti „evidenssé tevés” kapcsolatban korábban idéztünk. Kapcsolatok egzakt és elfogadható fogalmi kimutatásának is vannak formai vagy módszertani követelményei, de egyik sem hozható olyan általános érvényű alakra, mint a falszifikációé. Max Weber *Protestáns etikáját* megvizsgálva például azt látjuk, hogy megfelel Mannheim a kultúraszociológiai leírásról alkotott képének.⁵¹ Weber itt kimutatja egyrészt egy (vallásos) csoport kapcsolatát egy magatartásformához, amelyet evilági aszkézisnek nevez, másrészt a kapitalizmusból kiindulva kimutatja az evilági aszkézis összefüggését a gazdaság működésével. Ezen a munkán mind a kultúraszociológia fogalomalkotását mind a rá jellemző egzaktág jellegét lehet vizsgálni.

A jelen fejezet legfontosabb téziséét összegezve: akármilyen tudományos kritériumokat alkalmazunk és fogadunk el a tudomány működésében, a probléma végső soron az marad, hogy a jelentésértelmező, (vagy amit találó megjelölésnek tartanánk a szó bizonyos értelmében) hermeneutikus diszciplinák nélkül teljesen hozzáférhetetlen a vizsgálandó területek egy része. Ezzel – dolgozatunk álláspontja szerint – az egységes tudomány popperi elképzelése, a kulturális szférákat nem jól felmérő pozitivizmus vagy a tudományos gondolkodást eszményként a formális logikára felépítő irányzat nem képes számot vetni.

Filozófiai hagyományok és következmények a tudományban

Dolgozatunkban minden ponton Mannheim Károly és Karl Popper nézeteit állítottuk szembe. Erre alkalmat adott, hogy a tudományok egységes módszertanát illetően ellentétes nézetet vallottak, de az is, hogy Popper *A historicizmus nyomorúsága* című könyvében Mannheim művét a historicizmus legkidolgozottabb programjának nevezi. Gondolatmenetünkben először a historicizmus kérdéseivel foglalkoztunk, hogy aztán ezektől függetlenül vizsgálhassuk meg az egységes tudomány kérdését. A jelen pontban az maradt a feladatunk, hogy vázlatosan bemutassuk a két szerző filozófiai háttérét, hogy ezzel szöveghez kötött elemzésünk tárgyát szélesebb kontextusban helyezzük el.

A fiatal Lukács körül a tízes évek második felében alakult Vasárnapi kör, amelynek Mannheim egyik meghatározó tagja lett, új idealizmusként határozta meg irányzatát, és amely csoportnak érdeklődése elsősorban etikai, esztétikai és vallási kérdések felé irányult. Ennek az idealizmusnak lényeges eleme volt a megelőző pozitivisták korszakkal való szembenállás, ebben közvetlen előzményként a német szellemtudományos iskolára és szociológiára, Rickertre, Diltheyre, Simmelre, Max

⁵⁰ A gondolkodás struktúrái, 286. o.

⁵¹ i.m. 90. o.

Weberre, illetve a Logos címu folyóiratra hivatkozhattak. Filozófiai kiindulópontjukként a német klasszikus filozófiát lehetne megnevezni. Legjobban egy Lukácstól származó idézettel lehetne gondolkodásuk kiindulópontját megközelíteni.⁵² „...két disztinkciót kell élesen hangsúlyozni: eloször az érvényességnek teljes függetlenségét a metafizikától, másodsor a kontemplatív szférák (elmélet, esztétika) lényeges különbségét a praktikusaktól (etika, politika).” Ebben a mondatban kimutatható mindaz, amit Mannheim filozófiai háttérével kapcsolatban (és azzal kapcsolatban, ahogy Popper azt értelmezi) fontosnak tart a jelen dolgozat. Tartalmazza ugyanis a metafizika-utániségát ennek a gondolkodásnak, mind pedig a módszertanilag jelentos figyelmét az érvényesség-alakulatokra, vagy a „Sollen” szférájára.

Popper filozófiai háttérét a Bécsi körben találjuk meg, amelynek (induktivistá) pozitívizmusa Popper elhatárolódott. A pozitívizmus vitához írt megjegyzéseiben kifejezetten nem tisztességes eljárásnak nevezi, hogy ot a pozitívizmushoz sorolják.⁵³ Ennek a gondolkodási irányzatnak mégis megtaláljuk közös vonásait a formális logikához kötödo racionalitásban, illetve a kultúra-történelem-jelentés komplexumtól való távolságban. A tudományok ennek megfelelo önértelmezésére Habermas 1967-es „szakirodalmi áttekintésében”⁵⁴ is felhívja a figyelmet, miközben a valóságban a „nomologikus” és a „történeti-hermeneutikus” diszciplínák egymás melletti létezését tapasztalja. Emellett fontos és maig igaz lehet az a leírása, amely ezeket mint egymással kommunikálni nem képes diskurzusokat jellemzi, amelyek már nem is folytatnak vitát létjogosultságukról, miközben, ahogy említettük, a létezo különbségüket elfedi a tudomány egységéről szóló szélesen elfogadott nézet, amelyben a „tudományok dualizmusa (...) a fejlettségi szint különbségévé zsugorodik”.

A pozitívizmus mint az általánosan elfogadott tudomány-önértelmezés tanulságos példáját nyújtja Csányi⁵⁵ két, az etológiai kérdésfeltevésbol kiinduló, főleg amerikai tudósok körében kialakult irányzat a szociobiológia és az evolúciós pszichológia esetével. A két irányzatban közös, hogy az ember viselkedési jegyeit az evolúciós adaptációval magyarázzák, méghozzá szigorúan az egyén adaptációja szempontjából. Abban, hogy számukra nem lehetséges a csoportos adaptáció vagy a csoport-evolúció hipotézisének megvizsgálása, dolgozatunk szerint nagy szerepe lehet módszertani és ideológiai „holizmus”, illetve „irracionalitás” azonosításának, amelyet Popper könyvében több helyen megfigyelhattünk, ami másik oldalról „esszencializmus” és „módszertani individualizmus” kibékíthetetlen ellentétéként jelenik meg. Álláspontunk szerint ez éppen azért problematikus, mert a vizsgálati módszertan megkérdőjelezhetetlen tartalmi állítássá válik. Itt kell megjegyeznünk, hogy magának a biológiának tudományos fogalomalkotása (atom, molekula, sejt, szerv, organizmus, faj, társulás és ökoszisztéma szintjeinek elválasztása) holisztikusnak vagy esszencialistának látszik a fizika irányából.⁵⁶ Mindenesetre tanulságos módszertan és

⁵² Lukács Gy.: Hozzászólás Fogarasi Béla Konzervatív és progresszív idealizmus címu előadásához. in: Lukács György ifjúkori muvei.

⁵³ Popper: Ész vagy forradalom in: Papp Zsolt (szerk.) i.m. 149., 161. o.

⁵⁴ Habermas: A társadalomtudományok logikája

⁵⁵ Csányi: i.m. 13-14. o. és másutt.

⁵⁶ Az evolúció különböző szintjeiről lásd i.m. különösen 8. fejezet.

ideológia ütközése a huszadik századi biológiai kutatásban ott, ahogy az állatvilág és az ember kutatása találkozik.

Ez utóbbi példának jelentőségét az adja⁵⁷, hogy emlékeztet, milyen nagy befolyású a Popper által kifejtett módszertan, szélesebb gondolati környezetével, gyakorlatilag magától a falszifikációs kritériumtól is függetlenül. Ebben a dolgozatban megkíséreltük az egész gondolati komplexum áttekintését, és mindazon problematikus ideológiakritikai és tudományelméleti tételének-következtetésének kritikáját, amelyek a mai tudományos diszciplínákban is vagy dominánsak de legalábbis éreztetik hatásukat, ha némelyik reflektálatlanul is.

⁵⁷ Egyébként a dolgozat hosszabb változatában szereplo harmadik és negyedik fejezet, vagyis a két „alkalmazás” is ennek a bemutatását és kritikáját szolgálja a modern politikai filozófia és a racionálistöntés-elmélet területén.

Felhasznált irodalom:

- Csányi Vilmos: *Az emberi természet – Humánétológia*. Vince Kiadó, Budapest, 1999.
- Feyerabend, P.: *Hogyan védjük meg a társadalmat a tudománytól? (részlet); A tudomány egy szabad társadalomban (részlet); A módszer ellen (részlet)*. Megjelent: Replika 13-14.; 1994. június. 7-36. l.
- Habermas, J.: *A társadalomtudományok logikája*. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Karádi Éva, Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi kör*. Gondolat, Budapest, 1980.
- Lakatos Imre *tudományfilozófiai írásai*. (szerk.: Miklós Tamás) Atlantisz, Budapest, 1997.
- Lukács György: *Ifjúkori muvek(1902-1918)*. Magvető, Budapest, 1977.
- Mannheim, Karl: *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge and Kegan, London and Henley, 1980.
- Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái – kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 1995.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia – A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Gondolat, Budapest 1976.
- Popper, K. R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1989.
- Weber, M.: *Gazdaság és társadalom 1*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982.

Márton László Rövid:

On the Collapse of Capitalism

A Comparative Study of the Theories of Karl Marx, Joseph A. Schumpeter and Immanuel Wallerstein

Acknowledgements

I would like to express my heartfelt thanks to Péter Gedeon, László Andor and Zoltán Matheika for their indispensable help.

*That so few now dare to be eccentric,
marks the chief danger of the time.
[John Stuart Mill, On Liberty]*

1. Introduction

In 1991 the Soviet Union ceased to exist; even a year earlier Francis Fukuyama claimed the end of history, as such. It seems many incline to regard the system of liberal market economy as a kind of ultimate resolution. Premodern values reappear, capitalism is becoming a natural phenomenon, a self-evident state of society. My essay intends to present three critical theories challenging the hegemony of capitalism, moreover, foreseeing its collapse. The comparative study comprises the arguments of Karl Marx, Joseph A. Schumpeter and Immanuel Wallerstein.

As a matter of fact, considering liberalism an absolute ideology, whose truth value cannot any further be ameliorated (Fukuyama, 1990), contradicts the very essence of John Stuart Mill's concept of liberty.

There is no such thing as absolute certainty. [...] Complete liberty of contradicting and disproving our opinion, is the very condition which justifies us in assuming its truth for purposes of action. [...] In the case of any person whose judgement is really deserving of confidence, how has it become so? Because he has kept his mind open to criticism of his opinions and conduct. Because it has been his practice to listen to all that could be said against him; to profit by as much of it as was just, and expound to himself, and upon occasions to others, the fallacy of what was fallacious. (J.S. Mill, 1989, pp. 22-23)

In accordance with Mill's notion of continuous debate, I find it essential to expose widely held opinions, beliefs to expedient counter-arguments. My essay aims at contributing to a prolific discussion on the future of capitalism, which has long remained a barren field.

Is it possible to assess the future of capitalism at all? It is often said the 'postmodern turn' ended the age of grand theorising, denying us the meta-narratives that used to guide our understanding of the world in which we live. No doubt, all three authors of the theories to be presented here represent milestones in the history of economic theory. Each laid the foundation of a novel direction of thought. Marx,

being chronologically the first primogenitor, exercised significant influence on the other two. Schumpeter is regarded as the forefather of the evolutionist school, while Wallerstein laid the course for a new approach to the world-system. Marx lived in the 19th century; finished his major work, *Das Kapital* in 1867. Schumpeter was born in the year Marx died, 1883. His best known book, *Capitalism, Socialism and Democracy* was first published in 1942. Wallerstein was born 1930; his major three-volume study, *The Modern World-System* was completed in 1995. He is one of the few internationally reputed and theoretically inclined social scientists today who have the boldness of vision, the appetite for transdisciplinary thought and the intellectual fortitude necessary for sustained theoretical coherence of the kind that characterised the foundational work of our 19th century forebears (Hoogvelt-Kenny-Germain, 1999).

Why these three theories? Marx provided the first profound critique of capitalism; his theory represents a turning point in the history of economic thought – its place in my essay is beyond all questions. Schumpeter is one of the few economists who posed explicitly the central question of this essay *Can capitalism survive?* thus presenting a thorough argument why he supposes it cannot. Eventually, among the contemporary conceptions of the capitalist system that foresees its collapse, Wallerstein's theory appears to be the most elaborate. Certainly the list is far from complete. Great many more economists pointed out the inherent problems of capitalism, however, most of them appeal to the corner-stones of Marx's theory. Others approach the upcoming downfall from a social point of view pronouncing the proclivity of the system toward undermining its moral foundations. Fred Hirsch¹ and Max Horkheimer² are to be mentioned here (Hirschman, 1982). Another type of rationale behind the inevitability of changes is presented by the environmentalist. They stress the ecological limits to growth; the radicals envision an ecological Armageddon (Heilbroner, 1970). Since the subject appears to be too large and manifold for a comprehensive treatment here, my study focuses solely on the – for the above reason – chosen economic arguments, excluding ethic and ecological considerations. Nonetheless the present essay lays the foundation of a more comprehensive future analysis as well.

All of the above, – including Marx, Schumpeter and Wallerstein –, draw our attention to the same point but from different angles. All claim capitalism cannot tide on unchanged. All believe in our capacity of changing the dying system. The system that reproduces inequalities, oppresses and exploits certain classes of the society and regions of the world-system can indeed be altered – they aver. For a long time in human history it was not so apparent. The social, political and economic order under which men and women were living was taken for granted. Among the people of those idyllic times many of course were poor, sick, or oppressed, and consequently unhappy, nevertheless most tended to attribute their unhappiness either to concrete and fortuitous happenings – ill luck, ill health, the machinations of enemies, an unjust master, lord or ruler – or to remote, general and unchangeable causes, such as human nature or the will of God (Hirschman, 1982). The theories of Marx, Schumpeter and

¹ Hirsch, Fred: *Social Limits to Growth*, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1978

² Horkheimer, Max: *Eclipse of Reason*, Oxford University Press, New York, 1947

Wallerstein suggest that the social order is perfectible thus unhappiness can in fact be diminished. They believe the collapse of capitalism leads us to a more liveable society.

In the following, I shall present the arguments of Marx, Schumpeter and Wallerstein anticipating the collapse of capitalism. I am focusing on the questions *why* and *how* the current economic system is going to fall down according to each theory. The essay does not intend to engage in any kind of general discussion of the selected authors' work; there is no place for a general comparison of their theories either. In like manner, any sort of assessment, evaluation, or critique of the arguments would exceed the limits of my study. What is next then? First, relying on Albert O. Hirschmann's treatise (1982), the chosen theories are to be positioned among the major theses of economic thought concerning market society. It is followed by a one by one presentation of the arguments. Finally I shall put forward an analytical comparison of the three theories.

The self-destruction thesis

As noted above, for a long time in human history the social, political and economic order was taken for granted – this is the so-called premodern era. In the course of the French Enlightenment the idea of perfectible social order arose. At about the same time, the Scottish moralists emphasised the unintended effects of human actions and decisions arguing that the best intentioned institutional changes might lead, via those unforeseen consequences, to all kinds of disastrous results. Hirschman asserts, after the French Revolution, four modern theses developed from these two propositions, each comprising ideas about the likely economic and non-economic (moral, social, political) dynamics of market society (1982, p. 1464). However, there was an almost total lack of information between the conflicting theses, hence intimately related intellectual formations unfolded at great length, without ever taking cognisance of each other – he adds (p. 1464).

In the following I shall sum up briefly his flow of argument. According to the *doux-commerce thesis* of the eighteenth century, the market and capitalism were going to create a moral environment in which a good society as well as the market itself were bound to flourish³. Soon there was to arise, in counterpoint, the *self-destruction thesis* which asserts that, to the contrary, the market, with its vehement emphasis on individual self-interest, corrodes all traditional values including those on the basis of which market itself is functioning. Next, the *feudal-shackles thesis* demonstrates instead how capitalism is coming to grief, not because of its own excessive energies, but because of powerful residues of pre-capitalist values and institutions. This thesis is in turn contradicted by the demonstration that calamitous results follow from the absence of a feudal past implying that a feudal background is a favourable factor for subsequent democratic-capitalist development. Hirschman calls it the *feudal-blessings thesis*⁴. Thus we end up with a position that is in obvious conflict with the initial *doux-*

³ Montesquieu and Sir James Steuart expected that the expansion of the market would restrain the arbitrary actions and excessive power plays of the sovereign. Thomas Paine adds in *The Rights of Man* that „commerce is a pacific system, operating to cordialise mankind, by rendering Nations, as well as individuals, useful to each other” (p.215).

⁴ Above all, he refers to Louis Hartz's classic book, *The Liberal Tradition in America* (1955). Hartz puts forward that the Americans having been 'born equal', without any sustained struggle against the 'father', that is the feudal past, America is deprived of what

commerce thesis, for, in the latter, the market and self-interested behaviour are viewed as a benign force that is in fact destined to emancipate civil society ‘from feudal shackles’. The schematic chart hereunder makes it easier to perceive the relationship between the various theses.

Dominance of Market vs. Influential Persistence of Pre-capitalist Forms: Their Effects on Market Society		
Hirschman's Tableau Idéologiques	Positive Effects	Negative Effects
Dominance of Market	<i>Doux-commerce thesis</i>	<i>Self-destruction thesis</i>
Influential Persistence of Pre-capitalist Forms	<i>Feudal-blessings thesis</i>	<i>Feudal-shackles thesis</i>
Arrows indicate flow of argument in Hrishman's treatise		

In the following part of my essay, I present the primary theory of the *inherent economic problems thesis*, namely that of Karl Marx. Next, I shall sum up the argument of Schumpeter which is a unique combination of the *inherent economic problems* and the *moral downgrade* theses. Last but not least, Wallerstein's complex theory – comprising all the three aspects of the *self-destruction thesis* – is exposed to view.

2. Karl Marx

The Marxian project

Marx was the first and foremost philosopher who felt that his job was not merely to interpret and analyse society but also to promote changes he considered desirable. As a partisan advocate of change, he does not differ from Smith, Ricardo, or J. S. Mill. In contrast to the classical economists, however, Marx advocated not small, marginal changes in the society and economy but a fundamental revolution.

Since Marx is popularly associated with the economic systems of socialism and communism, people often assume that he wrote about these systems. Nothing could be further from truth. Marx studied the operation of capitalist economies and analysed its problems that, he believed, could not be remedied by economic policies, or by other actions to make the system work better, because they were essential characteristics of capitalism. In all the vast literature produced by Marx and his collaborator, Friedrich Engels, there are only a few vague references to how a socialist or communist economy is to organised (Colander–Landreth, 1989, p. 162). Marx's primary aim was to lay bare the laws of the dynamics of capitalism. In order to understand capitalism's laws of motion he discovered and his meditation upon the

Europe has in abundance: social and ideological diversity. But such a diversity is one of the prime constituents of genuine liberty (pp. 140-142). The lack of ideological diversity stimulates the ever present tendencies toward a 'tyranny of the majority' inspired by America's 'irrational Lockianism' (p.11) or its 'colossal liberal absolutism' (p. 285).

collapse of capitalism I shall briefly sum up his theory of history, theory of value, and the notions of exploitation and alienation.

Theory of history

Marx saw capitalism just as one phase of an historic process that all economies move through. Human economic activity, Marx noted, began in hunting and gathering societies. Then people settled down and formed agricultural communities, which shortly developed into feudal economies. Feudalism, in turn, was transformed into capitalism due to the rise of businessmen who engaged in small-scale manufacturing and who traded goods both domestically and internationally. Capitalism, as I shall detail subsequently, contains the seeds of its own destruction too, as inevitable conflicts develop with changes in the forces of production. With the fall of capitalism a new set of relations of production will emerge, which Marx calls socialism, and socialism will finally give way to communism.

Theory of value and the notion of exploitation

One crucial characteristic of capitalism, according to Marx, is that it exploits individual workers. To understand the notion of exploitation, it is necessary to understand Marx's analysis of the value of any good. Following Ricardo, Marx adopted a labour theory value. This theory held that the value of any good depended upon the amount of labour spent producing it. This could be either direct labour, which is current work effort, or indirect labour, which is the amount of labour that went into making the machinery that was used in producing the goods.

Marx divided the value of all goods into three categories – constant capital, variable capital, and surplus value. Constant capital referred to the machinery, plants, and equipment used up in the production, a notion similar to the today concept of depreciation. Variable capital refers to the current wage bills, or what workers are paid to help produce goods. Lastly, Marx defined surplus value as the value of a product over and above wage and depreciation costs. It is similar to the more familiar notion of profit. Marx provided a second perspective on surplus value. He noted that the essence of capitalism was to take money (M), use this money to buy things (labour and machines) that could produce some commodity for a greater amount of money (M')⁵. Surplus value could thus also be defined as the difference between M' and M . Marx held that the appropriation of surplus value by the owners of capital constitutes exploitation.

Exploitation was made possible by the fact that workers had to offer their services or work effort because they owned no capital and could not support themselves in any other way. Through their daily efforts, workers created something of value. They produced goods and machinery that could help produce even more

⁵ By the way this reveals another chief characteristic of capitalism. As opposed to precapitalist societies in which human goods were produced for their use value that is for consumption by the producer; under capitalism commodities are produced by the capitalist not for their use value but for their exchange value that is for profit.

goods in the future. But workers did not receive the full value of everything they produced. Some of the value they created was taken by their employer in the form of surplus value. At the beginning of the workday, workers produced enough goods so that the sale of these items would pay for their wages plus wear and tear on the machinery used in production. For the rest of the day, however, labourers worked to enrich their employer. (Pressman, 1999, p. 49)

In fact, it is the very essence of capitalism that enforces and maximises the exploitation of workers not the evil character of capitalists. Competition among firms compels each one to lower costs, increase profits, hence exploit its workers as much as possible. Firms unable to do so will invariably go out of business. Only those exploiting their workers to the fullest extent possible will survive; other firms will cease to exist due to their high costs of production. Competitive capitalism thus guarantees that workers live on the edge of subsistence being exploited to the maximum extent.

Alienation

A second major characteristic of capitalism Marx noted is that it creates alienated workers. Alienation has four aspects. First, under capitalism workers become alienated from how they produce. Marx held that human beings were naturally creative and wanted to control and shape their environment. However, as opposed to the view of Adam Smith, the division of labour did not promote dexterity and skills, rather it transformed the production process into simple, monotonous tasks. Work became boring and had no meaning except as a source of income; it destroyed the creative, emotional, aesthetic, and intellectual potential of the worker (Braverman, 1974). Thus, rather than work being an integral part of human life, this aspect of alienation leads to the familiar aphorism “life beginning when work ends”.

A second reason for the alienation under capitalism is that workers lose control over the goods they produce. The individual craftsman, Marx noted, could take pride in what he produced. For the assembly line worker, however, this is not the case. These workers are not responsible for producing the final product and can take little pride for the small part they played in producing it. In addition, the capitalist system leads inexorably to the production of cheap and shoddy merchandise. Capitalists always seek to produce at the lowest possible costs. Again, survival is at stake. One way to cut costs is to cut corners. Thus quality tends to suffer, and workers tend to turn out cheap junk that they can take no pride in having made. By losing control over the means of production workers become alienated from what they produce.

A third reason for the alienation is related to above described notions of surplus value and exploitation. In spite of working all day hard, workers always and only receive subsistence wages. Their efforts only improve the absolute position of the capitalists, but they cannot ameliorate their own standard of living. Accordingly, the relative position of the worker worsens as a result of working hard. The standard of living for workers remains at the bare minimum necessary for survival, while capitalists increasingly become wealthier. This characteristic of capitalism stems from the fact that capitalists monopolised the means of production.

Finally, Marx contended that under capitalism the labour power of the worker becomes the property of the capitalist employer. The worker is thus alienated from himself or herself. There is a loss of individual freedom and self-respect; employment becomes a form of slavery for the worker. (Pressman, 1999, p. 51)

The inherent problems of capitalism and the growing pressure

Alienation and exploitation of workers lead inevitably to a class struggle between capitalists, who own the means of production, and workers, who do not. This struggle, Marx thought, would lead to the destruction of the capitalist system when the pressures on workers became too great. Competition among capitalists assures the continuous building and rise of such pressures. Marx presented three distinct forces being integral parts of capitalism that would eventually result in the self-destruction of system.

First, capitalism is essentially about taking fortunes and using them to create larger fortunes. Large fortunes are desirable since they bring power and prestige. Each capitalist is always under the pressure of competition thus anyone trying to stand still would quickly be forced out of business by competitors, lose prestige and power, and have to seek employment as a worker – that is be exploited and alienated.

Second, capitalism is characterised by an unending drive towards monopoly and economic concentration. Monopolists make huge profits in contrast with the firms in a competitive environment who tend to compete their profit away. Besides evading competition, large firms are able to achieve economies of scale further reducing the costs of production. All firms, therefore, desire to become large and be monopolies. The process of competition crushes the weak and the small, or they become absorbed by the big and the strong. Furthermore, to remain competitive a firm has to constantly improve worker productivity, but technological improvements require increasing amounts of capital. Larger and larger firms are needed to supply this rising capital requirement. The increasing centralisation is furthered by the development of a credit system and of the corporate form of business organisation. Corporate capitalism is characterised by the fact that:

[...] enterprises assume the form of social enterprises as distinguished from individual enterprises. It is the abolition of capital as private property within the boundaries of capitalist production itself. Transformation of the actually functioning capitalist into a mere manager, an administrator of other people's capital, and of the owners of capital into mere owners, mere money capitalists. (Marx, 1926, Vol. 1, p. 516)

Marx's view, then, is that capital accumulation, economies of scale, the growth of credit market, and the dominance of the corporation in business organisation would lead to the concentration and centralisation of capital into fewer and fewer hands. These tendencies towards monopoly would result in the bankruptcy of small firms by large ones hence small businessmen and women would soon become workers of large monopolies thus an increasing amount of people would come to resent monopolies.

A final force leading to the demise of capitalism is the tendency for profit rates to fall. Accumulating more and more wealth is a central characteristic of capitalism. Competition forces firms to buy and apply more and more efficient machinery. Consequently, the production process comes to rely on relatively more capital and relatively less labour. The profit rate though equals total profits divided by the initial monies put out to produce goods. In Marx's terminology, the rate of profit equals the ratio of surplus value to constant plus variable capital. Since surplus value comes from exploiting workers, using more machinery and fewer workers can only reduce surplus value and the rate of profit.

The tendency to replace labour with machinery also increases unemployment.⁶ This 'reserve army' of the unemployed helps to keep wages down and counters the tendency of the rate of profit to fall.⁷ At the same time, higher unemployment and lower wages lead to greater social unrest. It is this, more than anything else, that will help bring about the end of capitalism. These many pressures on the capitalist system, Marx believed, would continue to build until the system is finally destroyed. As he writes:

The mass of misery, oppression, slavery, degradation and exploitation grows; but with this there also grows the revolt of the working class, a class constantly increasing in numbers, and trained, united and organized by the very mechanism of the capitalist process of production [...] The centralization of the means of production and the socialization of labor reach a point at which they become incompatible with their capitalist integument. The integument is burst asunder. The knell of capitalist property sounds; the expropriators are expropriated. (1957-62, Vol. 1, p. 929)

In sum, In sum, according to Marx, capitalism carries within itself the "seed of its own destruction". Inherent properties of the system, such as competition, the tendency to concentration of capital, and the falling rate of profit would bring, with the help of an ever-more conscious and combative proletariat, the socialist revolution. Workers being increasingly exploited and alienated are to unite under the theory of Marx and sweep away the oppressive system thus history may advance to a higher stage: socialism.

3. Joseph A. Schumpeter

Schumpeter, similarly to Marx, aimed at developing a comprehensive socioeconomic theory of evolution. In his preface to the Japanese edition (1937) of *The Theory of Economic Development* he notes:

⁶ Marx mentions an indirect recruitment to reserve army of unemployed too. Children finishing school and housewives who desire to enter the labour market as their family responsibilities change find that jobs are not available and enter the ranks of the unemployed.

⁷ The size of the reserve army and the level of profits and wages vary with the business cycle. During periods of expanding business activity and capital accumulation, wages increase and the size of the reserve army diminishes. This increase in wages leads ultimately to a reduction in profits, to which the capitalist reacts by substituting machinery for labour. The unemployment created by this substitution of capital for labour pushes down wages and leads to a rise in profits.

It was not clear to me at the outset what to the reader will perhaps be obvious at once, namely, that this idea and this aim [i.e. presenting a theory of economic change] are exactly the same as the idea and aim which underlie the economic teaching of Karl Marx. In fact, what distinguishes him from the economists of his own time and those who preceded him, was precisely a vision of economic evolution as a distinct process generated by the economic system itself.

For Schumpeter economics was all about change. He studied both short-run economic fluctuations and long-run tendencies of capitalism. In these studies he identified three different cycles occurring simultaneously: the approximately 40-month Kitchin Cycles, the 10-year Juglar Cycles, and the Kondratieff waves, lasting 45 to 60 years.

Though Schumpeter was primarily an economist, yet one who had extraordinarily wide interests in the social sciences and made important contributions to sociology and political science, as well as to the history of economic thought. Respectively, his theory of evolution is a *tour de force* of economic and sociological analysis. In *Capitalism, Socialism and Democracy*, his major work analysing the unfolding perspective of capitalism, Schumpeter expounded with great verve, brilliance and lucidity, the various elements of Marx's social theory, mingling high praise with severe criticism, and then undertook what is, in effect, a profound sociological analysis of the decline of capitalism, one part of which derives from his theory of entrepreneur, another from the Marxist conception of the gradual 'socialization' of the economy, and more particularly from Hilferding's idea of 'organized capitalism' as the most recent stage of development (from the introduction by Tom Bottomore to: Schumpeter, 1987).

Accordingly, in order to fully understand capitalism's perspective Schumpeter put forward it is worthwhile to sketch his notions of innovation and entrepreneur. Afterwards, I shall sum up in brief points the prominent characteristics of capitalism that, he believed, would lead to its self-destruction.

Innovation and entrepreneur

In his early work, Schumpeter (1911) held that invention was determined by non-economic forces and could not be understood through studying economics. In his major work (1942) he argued that innovation was shaped by economic forces inside the large firm. Although throughout his life, Schumpeter refused to believe that innovation was a rational activity; instead he thought it was a creative activity that could neither be explained nor understood as the result of rational thinking processes. The agent of innovation and invention was the entrepreneur.

Unlike many of his contemporaries, Schumpeter did not believe that entrepreneurs merely hired resources in order to produce goods and meet consumer demand at minimum cost. Rather he thought that entrepreneurs were individuals willing to take risks. As such, they were the key force causing capitalist economies to grow; on the other hand, if the entrepreneurial spirit was destroyed or severely hindered, capitalism would quietly transform itself into socialism.

For entrepreneurs to succeed, Schumpeter held that they had to mould and shape consumer tastes. In contrast to other economists, who saw firms responding to consumer tastes, Schumpeter argued that:

the great majority of changes in commodities consumed has been forced by producers on consumers who, more often than not, have resisted the change and have had to be educated up by elaborate psychotechnics of advertising. (1939, Vol. 1, p. 73)

Consumer preferences do not lead to production and innovation; rather innovation leads to new goods and services that consumers either reject or develop tastes for. (Pressman, 1999, p. 107)

The creative destruction of capitalism

“Can capitalism survive? No. I do not think it can.” – read the first sentences of the second chapter of *Capitalism, Socialism and Democracy* (1987, p. 61). Subsequently, Schumpeter limits the efficacy of his prognosis:

Analysis [social prognosis], whether economic or other, never yields more than a statement about the tendencies present in an observable pattern. And these never tell us what will happen to the pattern but only what would happen if they continued to act as they have been acting in the time interval covered by our observation and if not other factors intruded. “Inevitability” or “necessity” can never mean more than this. (1987, p. 61)

In essence, Schumpeter thought that Marx was right in believing that socialism would replace capitalism⁸. However, rather than being destroyed by its failures, as Marx predicted, Schumpeter believed that capitalism would be destroyed by its many successes.

Schumpeter thought that creative destruction was one main reason for the success of capitalism. Capitalism is not only about successful innovation; destroying old and inefficient processes and products is an essential characteristic of it as well. This replacement process makes capitalism dynamic and causes incomes to grow rapidly. Problems arise, however, because smaller firms are constantly being replaced by larger firms. Through this process, managerial bureaucrats, rather than innovative entrepreneurs, come to run the firm. These managers are employees rather than owners. They prefer a steady income and job security to innovation and risk-taking. As a result, capitalism loses its dynamic tendency towards innovation and its spirit of continual improvement and change.

Schumpeter also saw potential problems stemming from the fact that capitalism requires rational calculation and logical choice from all participants. This leads people to develop a sceptical and critical frame of mind.

[...] capitalism creates a critical frame of mind which, after having destroyed the moral authority of so many other institutions, in the end turns against its own; the bourgeois finds to

⁸ See COMPARISON for more profound contrasting of Marx and Schumpeter.

his amazement that the rationalist attitude does not stop at the credentials of kings and popes but goes on to attack private property and the whole scheme of bourgeois values. (1989, p.143)

In addition, because capitalism is so successful at increasing incomes, it can support a large number of middle-class intellectuals. With much free time on their hands, these individuals will criticise the capitalist system and push for measures that enhance the economic role of government bureaucrats. Resentment against the income inequalities that make capitalism possible will also be strong among intellectuals, and they will push for measures that try to keep incomes equal. These actions will reduce the incentive to take risks and innovate.

Finally, Schumpeter thought that capitalism undermines the family. Capitalism is all about satisfying individual wants, while the family requires sublimating one's desires and compromising. The family, however, is important for capitalism because it is a main reason for saving. Families save so that if anything happens to the main breadwinner, other family members will be provided for. By undermining the motivation to save, capitalism destroys its own foundation – the capital needed for future growth.

In any event, the decline of capitalism does not entail the emergence of socialist society, and Schumpeter's view of socialism as the "likely heir apparent" is based upon an argument to the effect that economic process tends to socialise itself. The scheme of modern social development within which he conducts his analysis has three stages, which we might describe as entrepreneurial capitalism, organised or bureaucratic capitalism, and socialism⁹. The transition from one stage to the next comes about as a consequence of economic changes, among which the most important are those which create the large business corporation based upon modern science and rational administration.

4. Immanuel Wallerstein

Wallerstein is particularly known for his development of the world-system approach to study social evolutions, a perspective which transcends disciplinary boundaries in the social sciences and develops an historical analysis of the formation and operation of the modern world-system. Wallerstein stresses that his approach is perspective, not a formal theory (Hoogvelt-Kenny-Germain, 1999). It challenges the dominant analysis of the world for the last 100-150 years protesting about the

⁹ It should be noted that Schumpeter defines socialism only as an economic system, as „an institutional pattern in which control over means of production and over production itself is vested with a central authority – or [...] in which, as a matter of principle, the economic affairs of society belong to the public and not to the private sphere”. He puts aside any discussion of the cultural aims of socialism, referring in a somewhat cavalier fashion to what he calls the „cultural indeterminateness of socialism”. In consequence, there is no place in his analysis for a consideration of socialism as a class movement which seeks to abolish or attenuate class differences, and so achieve greater social equality and a liberation of the mass of the people from the constraints imposed by ruling classes. Schumpeter is concerned only with the economic reorganisation of society, and when he asks whether socialism can work, what he means is whether it can be economically efficient and productive.

cleavages that have been predominating the social sciences¹⁰ thus attempting to open up discussions where it have been closed.

The novelty of Wallerstein's perspective is that the essential unit of his analysis is the world-system not the state. He points out that investigating states separately, thus considering them autonomous, inevitably leads to the failure of any analyses since, above all, it is their *relation* that determines each country's social transformations and course of development. A world-system, as Wallerstein defines, is the sum of people constituting one system of division of labour. Accordingly, a world-system consists of interdependent units of production.

He further describes:

Our approach is a statement about the longue duree. It is an argument about how historical systems function and therefore how the modern world-system, which is only one possible historical system, has functioned. It is very much an analysis of the modern world.

All historical systems are living organisms – he holds. Each undergoes three phases: genesis, normal operation and crisis.

In the course of human history, Wallerstein claims, three sorts of systems have appeared – two of which have been world-systems. *Minisystems*, being chronologically the first but still existing, are tiny, temporary systems not capable of resisting natural disasters and the conquest of world-systems. Within six generations, they either break up or melt into a world-system. World-systems are of two sorts: world-empires and world-economies. Both are characterised by a single system of labour and a diverse cultural system, but the former has a common political system too. Furthermore, *world-empires* rest on redistribution¹¹ and rational bureaucracy¹². All of the *world-economies* that existed in the past either broke up or transformed into a world-empire by having been conquered by another ethnical group. Ancient Rome, Egypt, and China provide such examples. The only exception is the *capitalist world-economy*.

The capitalist world-economy

The genesis of the capitalist world-economy can be dated from 1450 and was completed by 1640 (Wallerstein, 1974). By our present time, it has essentially expanded to the whole Earth. The prime characteristic of the capitalist world-economy results from the fact that it lacks a common political system, i.e. the surplus value produced can only be divided up by the market. Consequently, the capitalist system produces for the market and seeks maximum profit.

Wallerstein accepts Marx's notion of exploitation but extends it to a macro level. He holds that the micro antagonism of labour and capital shall be extended by the

¹⁰ First, he rejects the 'past-present' cleavage i.e. the distinction between history dealing with the past and economics, sociology and political science dealing with the present. Second, he rejects the cleavage of 'civilised-barbarian'; third, the cleavage emerging from the liberal theory, the triadic separation of 'state-market-civil society' distinguishing political science, economics and sociology respectively.

¹¹ confer Károly Polányi

¹² confer Max Weber

macro antagonism of centre and periphery.¹³ It makes no sense to analyse European economies by themselves since they are dependent on peripheral economies and vice versa. Furthermore, the micro and macro systems are interdependent too. Due to the inherent tendencies of capitalism, depicted by Marx, the expansion of the system is a must. Essentially it is not a geographical expansion, even if this is often the case, but one related to labour and market. The expansion further integrates the central states¹⁴ and diminishes the political autonomy and integrity of the peripheral ones. Unequal exchange between the centre and the periphery polarises the capitalist world-economy and, as a result, reinforces nationalist movements in the latter. Inevitable conflicts arise between the dominant and the subordinate countries. In the following, I shall sum up the insoluble long-term problems the capitalist world-economy has to face according to Wallerstein.

The terminal crisis of the capitalist world-economy

Wallerstein believes the modern world-system, which has prevailed for several centuries, is now entering a phase of terminal crisis. In particular, he explores the mounting obstacles to the processes of capital accumulation in the modern capitalist economy, pointing to three long-term insoluble problems.

One of these arises from the innate cyclical downturns of capitalism¹⁵. In a downturn¹⁶ new effective demand needs to be created. New demand can be created by increasing the portion of surplus that is going to some segment of the world population that was not receiving it before so that they can buy things. It results in higher wages, but that reduces actual total global profits. As a compensation new people shall be pulled to the labour market who will come in at extremely low wages. Certainly these people come from poor rural areas that are largely outside the market system. They are ready to become labourers at extremely low wages since this represents in fact a better economic deal than the one they already have. However, Wallerstein claims, after about 25 years or so, these newly urbanised people are going to cotton on to political realities of the world and realise that they could get more money by organising in some way. Thus the cycle begins again. Over 500 years the real wage level has been constantly rising which is now leading to a crunch since there are not many people left to be de-ruralised.

Externalising costs is another way to make profit – Wallerstein asserts. The costs of pollution and ecological destruction cannot, – and rarely intended to –, fully be covered. The potential damage to the geosphere is worse and worse. As with de-ruralising, we are running out of trees to cut down and streams to pollute. Any attempts to reverse the process would be extraordinarily expensive, if possible at all. The capitalist world-economy would not put up with such a major profit squeeze..

¹³ As a matter of fact, it was not Wallerstein who first exposed to view the antagonism of the centre and the periphery but he was the first to put it in a systematic historical context.

¹⁴ The prime source of integration is the common Christian culture.

¹⁵ confer Kondratieff waves

¹⁶ or phase B of the Kondratieff wave

Wallerstein sees no way of avoiding an ecological Armageddon within the framework of a capitalist system.

Finally, the process of democratisation of the world, which was meant as mode of appeasing the insurgent masses, generates huge costs and leads to the so-called fiscal crises of states. 150 years ago people were happy to have three years of primary education; but then they wanted secondary education, and now they demand university education for everybody. Furthermore, it is used to be only 10 countries that wanted such goods, but now people in China, India, and Brazil have similar demands. The democratisation of the world arises huge costs of education, health and social security that results in another major squeeze of profit.

Moreover, Wallerstein points out that there is a general decline in the legitimacy of the state, which in itself is another major obstacle to the accumulation of capital. The withdrawal of legitimacy in the state structures is primarily a result of disillusionment with the antisystemic movements. Antisystemic movements – for instance socialist, communist, or national liberation movements – appeared about 150 years ago and began to demand a more egalitarian world. When these emerged, they were weak but gained strength bit by bit. In their different ways, they all staged a debate in the second half of the 19th century about strategy. These debates were won by those who advocated: first take power in the state – that is get control of the police, the army, and the state structures generally – and then change the world. Wallerstein calls it the *two-step strategy*. Between 1945 and 1970 these movements came to power indeed, however, it appeared that they could not change to world. 1968 was about the disillusionment with the two-step strategy which by now led to a true anti-statism. The decline of belief in progress is another source of anti-statism. The present movements are not convinced of a predestined glorious future ahead of them as their 19th century predecessors had a sense that history was on their side. This global shift of attitudes is not serving the capitalist system at all because it removes the major control on popular upsurges. What is more, strong states are vital for capitalism in order to be able to accumulate capital.

Wallerstein already observes two consequences of anti-statism further undermining the system. One is that states cannot guarantee the safety of citizens so everybody decides to get protection himself. It is a cumulative process gradually leading to the general refusal to pay taxes. The second phenomenon Wallerstein terms *groupism*. People put their faith in a certain group, let it be an ethnic, racial, religious, local community or the Mafia, as opposed to legitimating the state as something protecting them. These groups are defensive by definition and look warily at each other. Even by aggressive means are they ready to protect themselves. Wallerstein predicts a period of enormous political struggle.

As above mentioned, one of the central features of capitalism is how it has polarised the world. As a consequence, Wallerstein points out, the 'North' has to face three different kinds of protest which it has no real way of handling.

One he calls the *Khomeini* option. Essentially, it is the total refusal of the rules of the inter-state system. States choosing this option declare radical alterity. Wallerstein believes that the inter-state system can handle one such state but ten Irans could not be contained.

The *Saddam Hussein* option is neither fundamentalist nor irrational. It is calculating and militant; very much similar to the Bismarkian option. In the next 20 years, as Wallerstein predicts, the USA will not be able to contain the nuclear, biological and chemical armament of an increasing number of countries. Again, the present world-system could not restrain five Saddam Husseins.

Next, Wallerstein draws our attention to the demographic polarisation of the world. Whereas the population of the North is decreasing, in the South it is going up. It furthers the economic polarisation since fewer and fewer people in the North are earning a greater percentage of the world's total economic value. What follows inevitable are flows of population. Wallerstein calls it the *individual* option. The so-called illegal immigration is already massive and it can only be expected to become larger. The immigrants are either given political, economic and social rights in the Northern countries or become 'dangerous classes' like in the 1820s and 1830s the urban workers were in France and Great Britain. The former cannot be financed by the present system; the latter is likely to lead to political struggle.

Finally, there is a growing dissatisfaction with IMF and the international monetary system in general. Blaming the 'Asian crisis' on governments which just two years earlier were said to be models for everybody else discredited both the IMF and the US Treasury. Then they prescribed policies, which were the standard IMF monetary proposals, that further strengthened anti-systemic movements. Not only those directly suffering from the IMF recommendations protest but people like Jeffrey Sachs, Henry Kissinger, George Schultz and George Soros too. The fright of major 'capitalists' like Soros reveals the adverse tendencies of the world-economy.

How is then the capitalist world-economy going to collapse according to Wallerstein? Obviously he provides no clear-cut scenario. All he says is that the three major obstacles to capital accumulation plus the emerging anti-statist attitude pushes the system to its limits.

If you reach these critical moments in a system when there is a tremendous oscillation, you come to a situation where there are two solutions to any given equation. You can either go in one direction or the other. This is called bifurcation. You cannot predict which way it will go, but what you can say is that this is a situation in which a little push will in fact determine the outcome; except that we do not know who is doing the pushing and we cannot predict what pushes will be made. So, on the one hand, this is a terribly dark situation with an uncertain outcome and, on the other, it is one in which political activity can have far more significance than in normal times [...] This is a dangerous period, an unpleasant period, even an awful period, but it is also a politically creative and important era out of which in 50 years from now we will have a new system or systems, singular or plural, which will not be capitalist but will perhaps be better and perhaps worse. (Hoogvelt-Kenny-Germain, 1999)

The final push could be the realisation of either the Khomeini, the Saddam Hussein or the individualist option.

5. Comparison of the perspectives

The last part of my essay attempts to compare the prospects of capitalism Marx, Schumpeter and Wallerstein put forward. First, I shall point out the similarities of their *approach* to the object of their analysis. Next, analogies and common points are to be presented as regards the *factors* leading to the collapse of capitalism. Finally, I shall expose to view some of the *differences* focusing strictly on the perspectives of capitalism and avoiding any sort of general comparison of the teachings of Marx, Schumpeter and Wallerstein.

The approach

All the three theories presented above intend to analyse a complex phenomenon, namely the forthcoming collapse of capitalism. All discard the boundaries and cleavages of scientific disciplines in the belief that the object of their interest requires *transdisciplinary* approach. Not only merge they economic, sociological and psychological aspects but offer singular holistic perspectives. Marx rejected the individualistic methodology of the orthodox economic theory realising the inevitable failure of any analyses trying to understand the whole by the examination of its parts. Wallerstein categorically disclaimed the cleavages of social sciences, that is (1) the distinction between history dealing with the past and economics, sociology and political science dealing with the present, (2) the cleavage of 'civilised-barbarian' i.e. discriminating anthropology from oriental studies, and (3) the triadic separation of 'state-market-civil society' – emerging from the liberal theory – distinguishing political science, economics and sociology respectively.

Another central characteristic of the chosen theories is their *historical* approach. None of them claim to be universal, applicable to all times. All three stick firmly to the analysis of its times drawing conclusions from only observable tendencies. Accordingly, they see capitalism as just one phase of an historic process that, sooner or later, is going to give place to another system. Undoubtedly, the historical horizon of their analyses is rather broad. Their outlook is a *long-run* vision in which "a century is a short run" (Schumpeter, 1987, p.163).

The factors

All the three perspectives hold that *inherent* factors lead to the final demise of capitalism. For Marx, Schumpeter and Wallerstein the coming of collapse is no surprise but a logical consequence of the essential characteristics of capitalism. All three identifies a universalising tendency of capitalism, an unending drive to go beyond its limits. As a matter of fact, the factors contributing to this tendency are both causes and effects. It is not a one-way causal process Marx, Schumpeter and Wallerstein perceived, rather they revealed a complex system of *interactions*. What are the inherent factors all of them identified?

i., Competition

Presumably the most fundamental is competition. In order to be precise, it is *the tendency to eliminate competition* – and its means – what Marx, Schumpeter and Wallerstein primarily identified. Nearly all the other factors can be deduced from this proclivity of capitalism. What are the means of reducing competition? Exploitation, concentration and centralisation of capital, constant innovation, rational calculation, externalising costs, et cetera.

Nonetheless, the endless struggle for the elimination of competition can never reach completion. As soon as competition withers away entirely, capitalism will come to an end as well. Referring to dialectic, competition is the thesis and the counterforces are the antithesis. To complicate matters, not only forces acting against competition are digging the grave of capitalism but competition itself. The unending expansion of system, the increasing alienation of workers, the constant development of technology and the polarisation of the world are direct consequences of competition.

ii., Concentration and centralisation

Another inherent tendency of capitalism contributing to its self-destruction, that all three authors identified, is the concentration and centralisation of capital. Although, as above noted, it can be deduced from competition, the concentration of capital is itself prime mover of several other factors that lead to the downfall of capitalism. What are these? The development of immense corporations increases the number of subordinate people, furthers the exploitation and alienation of workers, enlarges the reserve army of unemployed, severely hinders the entrepreneurial spirit, contributes to the polarisation of the world and invigorates antisystemic movements.

Marx, no less than Schumpeter and Wallerstein, perceived capital accumulation to occur irregularly, in bursts, with cyclical consequences. The recurring crises of capitalism foreshadow its demise. The cyclical fall of profit rate and the de-ruralisation of the semi-periphery number the days of the system.

iii., Growing hostility

All three authors envision a growing resentment of the system. Marx observed the increasing misery of an increasing number of proletariat. Schumpeter perceived the emergence of a critical middle class, whereas Wallerstein identified antisystemic and antistatist movements both in the centre and the periphery. Moreover, not only hostility grows but the support of capitalism diminishes as well. As a result of capital concentration, the ownership and management separates which lead to the disappearance of the “specifically proprietary interest” and, thereby, the evaporation of “moral allegiance” for industrial private property (Schumpeter, 1987, p.156). Eventually, nobody is left who really supports capitalism as did the small-scale owner-managers.

Differences

i., The transition

Marx and Wallerstein hold that the above detailed inherent tendencies are insufficient for the collapse of capitalism. They anticipate a final, decisive thrust that will eventually sweep away the system. Marx envisioned a proletarian revolution whereas Wallerstein offered three possible scenarios: the Khomeini, the Saddam Hussein, and the individualist option. In their view, capitalism needs to be overthrown, it will not transform itself automatically.

As opposed to this, Schumpeter believed in the silent transition of the system. Why? Primarily due to the immense success of capitalism he noticed. Schumpeter rejected the notion of class struggle instead he regarded the entrepreneurial spirit as the main drive behind the growth of capitalism. The working class, he observed, tends more to trade unionist and petty bourgeois aspirations rather than uniting to overthrow the system. Schumpeter foresaw the silent socialisation of capitalism.

Wallerstein combined the perspectives of Marx and Schumpeter claiming capitalism will indeed be overthrown though not by the proletariat but some peripheral forces.

ii., The progress of history

Marx, Schumpeter and Wallerstein all revealed tendencies that not only lead to the destruction of capitalism but also create the conditions for another, coming system. However, the determinedness of their vision of history varies. Marx held that history progresses to an absolute point, communism. With the fall of capitalism a transitory system, which he called socialism, will emerge, and socialism will finally give way to communism, a world in which no classes exist. Schumpeter view of history was slightly less deterministic. He did not declare the approach of an absolute society. All he claimed is that capitalism shall inevitably be replaced by an economically more efficient society, namely socialism. Schumpeter identified a transitory phase too: between entrepreneurial capitalism and socialism he observed bureaucratic capitalism. As for Wallerstein, he avoids predicting anything definite. In fifty years from now a new system or systems will emerge – that is all he says. What sort? Not capitalist that is the only thing sure but he does not dare to assert whether it will be better or worse. Apparently, Wallerstein rejects the idea of progressive history.

Questions still unanswered

Is capitalism going to collapse then? When? How? Marx and Schumpeter sketched the perspectives of their own times. Can the present economic system still be called capitalist or is it rather a mixed economy? Is the market really self-regulating?¹⁷ How is capitalism able to survive if there is no such thing as 'invisible hand'? To what extent is competition essential for market societies? It appears that national governments can do little about the elimination of competition driven by the mergers

¹⁷ confer Karl Polányi

of transnational companies. Are the increasing reduction of competition and concentration of capital leading to the demise of capitalism? Is hostility towards the system really increasing or the anti-globalisation movements represent only a dissatisfied minority? The list of questions is infinite: open-minded discussions on the nature of capitalism shall not cease.

Bibliography:

- Bell, Daniel: The cultural contradictions of capitalism, Basic Books, New York, 1976
- Braverman, Harry: Labor and Monopoly Capital, Monthly Review Press, New York, 1974
- Colander, David C. – Landreth, Harry: History of Economic Theory, Houghton Mifflin Company, Boston, 1989
- Elliott, John E: Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction: A Comparative Restatement", in: Quarterly Journal of Economics, August 1980
- Fejldodés-tanulmányok 8. – A jövő esélyei, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 1987
- Fine, Ben – Harries, Laurence: Rereading Capital, MacMilland Press, 1979
- Fukuyama, Francis: The End of History ? , in: The National Interest, Spring 1989 (magyarul: A történelem vége ? , in: Világosság, Január 1990)
- Hartz, Louis: The Liberal Tradition in America, Harcourt, Brace, New York, 1955
- Heilbroner, Robert L.: Between Capitalism and Socialism, Vintage Books, New York, 1970
- Hirsch, Fred: Social Limits to Growth, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, 1978
- Hirschman, Albert O.: Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?, in: Journal of Economic Literature Vol. XX, December 1982
- Hoogvelt, Annie – Kenny, Michael – Germain, Randall: Conversations with Manuel Castells, Robert Cox and Immanuel Wallerstein, in: New Political Economy, November 1999
- Horkheimer, Max: Eclipse of Reason, Oxford University Press, New York, 1947
- Kiss, Balázs: Világgazdaság-elméletek, Magveto Kiadó, Budapest, 1984
- Marcuse, Herbert: Industrialization and capitalism, in: New Left Review, March/April 1965
- Marx Karl, Capital, Charles H. Kerr, Chicago, [1872], 1926
- Marx, Karl: Capital, Foreign Languages Publishing House, Moscow, [1872] 1957-62
- Mill, John Stuart: On Liberty and other writings, Cambridge University Press, [1858] 1989
- Montesquieu, Charles Louis: De l'esprit des lois, Garnier, Paris, [1748] 1961
- O'Connor, James: The Meaning of Crisis, Basil Blackwell, 1987
- Paine, Thomas: The Rights of Man, E. P. Dutton, New York, [1792], 1951
- Polányi, Károly: Origins of our time. The Great Transformation, Victor Gollancz Ltd., London, 1946
(magyarul: A nagy átalakulás, Mészáros Gábor kiadása, 1997)
- Pressman, Steven: Fifty Major Economists, Routledge, 1999
- Schumpeter, Joseph Alois: The Theory of Economic Development, Harvard University Press, Cambridge, [1911] 1934
- Schumpeter, Joseph Alois: Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, McGraw Hill, New York, 1939
- Schumpeter, Joseph Alois: Capitalism, Socialism and Democracy, Unwin Paperbacks, London, [1942] 1987

- Smith, Adam: The wealth of nations, Modern Library Edition, New York, [1776], 1937
- Szentes, Tamás: A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai, Aula, 1995
- Vitányi, Iván: Immanuel Wallerstein és a világmagyarázat, in: Mozgó Világ, Március 1989
- Wallerstein, Immanuel: The Modern World-System 3 Vols., Academic Press, 1974-1980-1989
- Wallerstein, Immanuel: Crisis as Transition, in: Dynamics of Global Crisis, the Macmillan Press, 1982 (magyarul: A válság mint átmenet, in: Fejlesztéstanulmányok 9, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 1987)
- Wallerstein, Immanuel: Tokés világgazdaság: középtávú kilátások, in: Mozgó Világ, Március 1989
- Wallerstein, Immanuel: After Liberalism, New York Press, 1995
- Weber, Max: The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Scribner's, New York, [1904-1905], 1958
- Wright, Erik Olin: Interrogating Inequality, Verso, London – New York, 1994

Esélyek és veszélyek. Magyarország árfolyampolitikai kihívásai

Bevezetés

Dolgozatomban az elkövetkező időszak árfolyampolitikai kérdéseit vizsgálom meg, és a különböző feltételek és veszélyforrások összevetése után megpróbálok felvázolni egy, általam optimálisnak tekintett utat, amely Magyarországot elvezetheti a célként kitűzött Gazdasági és Monetáris Unió (EMU) tagjai közé. Ez a terület azért lehet fontos, mivel az Európai Unióhoz (EU) csatlakozni kívánó országok nem hagyhatják figyelmen kívül az EMU belépéséhez feltételül szabott maastrichti konvergencia kritériumokat. Ez az állítás különösképpen igaz a térség vezető államaira, hiszen ezek az országok EU csatlakozásukat követően minél hamarabb csatlakozni kívánnak az EMU-hoz is. Jelen dolgozatomban a kritériumok közül csak az árfolyamra vonatkozó kérdésekkel kívánok foglalkozni.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem létezik egy, üdvözlendő út a stabil árfolyam eléréséhez, amint az a hasonló helyzetben lévő többi kelet-közép európai országok által alkalmazott pénzügypolitikák különbözőségeiből is látható. Itt a legvalószínűbb és talán a legkisebb reálgazdasági költséggel járó megoldásra teszek javaslatot.

A tanulmány terjedelmi okokból nem publikált része tartalmazza az átfogó elemzést a kelet-európai vezető gazdaságok árfolyampolitikai tanulságairól. Ezen felül szintén érdekes és szorosan kapcsolódó terület a dezinflációs politika és a konvergencia játék kérdése, amelynek részletes elemzésére – és a nyugat-európai (olasz, portugál, görög és ír) országtanulmányokra – itt nincsen lehetőség, de az érdeklődők számára hozzáférhető.¹

Háttér

1. A Monetáris Unióba vezető lépcsőfokok

Az Európai Unióhoz való csatlakozás megvalósulhat a Monetáris Unióhoz való csatlakozás nélkül is. Az integrációra készülő országok kinyilvánított preferenciája viszont, hogy az EU csatlakozás után² mielőbb bevezethessék az eurót saját fizetoeszközüik helyett, ezzel is szorosabbá téve a gazdasági összhangot. Másrészt a tagjelölt országoktól valószínűsíthetően elvárják a csatlakozás idejére, hogy legalábbis megközelítsék az EMU-ban való részvétel követelményeit. Az 1993-as koppenhágai

¹ A helyzet pikantériája, hogy az árfolyamrezsím éppen egy hónapja, meglepetésszerűen megváltozott. Mentségemre szóljon, hogy a tanulmány jóval korábban készült, valamint az, hogy egy meglepetésszerű váltás lehetőségét én is valószínűnek tartottam (lásd 13. oldal alja).

² Észtország felvetette, hogy már az EU csatlakozás előtt bevezetné az eurót, mert előfordulhat, hogy az ahhoz feltételül szabott kritériumokat előbb teljesíti, minthogy az integrációs tárgyalások befejeződnek.

csúcson egyetértés született arról, hogy a csatlakozni kívánó országnak képesnek kell lennie a tagságból fakadó kötelezettségek teljesítésére. Másrészt az új tagállamoknak meg kell felelniük az EMU második szakaszában érvényes *acquis communautaire*-nek³, valamint elvárják tőlük a tokemozgások teljes liberalizálását⁴, továbbá az ERM II-be való bekapcsolódást.

Mindezen megkötések és az euró-övezetbe való tartozás elonyei⁵ miatt a közép-kelet-európai országok törekednek az EMU tagság feltételéül szabott úgynevezett maastrichti konvergencia kritériumok⁶ EU-csatlakozás idopontjára való teljesítésére. A maastrichti kritériumok négy nominális része a monetáris és fiskális politika szigorúságát jellemző négy jól mérhető paraméter konvergenciáját határozza meg⁷:

Az EMU tagságra pályázó ország

- inflációs rátája (amit a fogyasztói árindexszel mér az Eurostat) a bővítést megelőző konvergencia-jelentésben vizsgált egy éves időtartamban legfeljebb 1,5 százalékponttal haladhatja meg az ezen időszak alatt 3 legalacsonyabb inflációs rátával rendelkező tagállam számtani átlagolású inflációját;
- államkötvényeinek hosszú távú – 10 éves – nominális kamatlába a fenti időszakban legfeljebb 2 százalékponttal múlhatja felül a fenti 3 ország azonos időszakban számított hosszú távú kamatlábainak számtani átlagát;
- államháztartásának konszolidált hiánya a vizsgált évben ne haladja meg az az évi GDP-jének 3 százalékát;
- bruttó államadóssága ne haladja meg a GDP 60 százalékát.

A kritériumok megfogalmazása azonban fenntartja a Bizottság mérlegelési jogát. A mérlegelési jog abban nyilvánul meg, hogy mentesíthető az utóbbi kritérium alól az az ország, amelyben az államadósság bár nem éri el a fenti küszöböt, de folyamatosan csökken, és elobb-utóbb remény van a kritérium teljesítésére. Másrészt a deficitkritérium alól felmentést kaphat az az ország, ahol a deficit csak időlegesen vagy kivételesen múlja fölül a referenciaértéket.

³ Az *acquis* tartalmazza a központi bank függetlenségének követelményét, továbbá a gazdaságpolitika összehangolásának szükségességét, tiltja a költségvetési deficit közvetlen jegybanki finanszírozását. A feltételek között nem szerepel az EMU-ban való részvétel követelménye, így az ERM II-ben való részvétel sem, csak a konvergencia kritériumok fokozatos közelítése.

⁴ Az öt élenjáró országból a három OECD tag a tagságból fakadóan már nagy részben teljesítette ezt a feltételt, Észtország pedig a valutatanácsai megállapodás keretében. Szlovénia az egyetlen akinek ezen a téren még jelentős lemaradása van.

⁵ A keresztárfolyamok ingadozása és ezzel az árfolyamkockázat megszűnése jótékony reálgazdasági hatással jár. Több tanulmány mutatta ki, hogy az árfolyamkockázat és az exportnövekedés mértéke negatívan korrelál.

⁶ 1991-ben a Maastrichtban lezajlott konferencián az akkor 12 EU tag meghatározta a közös fizetoeszköz bevezetéséhez vezető út menetrendjét, és a kritériumokat, amik teljesítését a közös valutát bevezetni kívánó országnak teljesítenie kell. Az euró – akkor még a név nem volt meghatározva – párhuzamos valutaként való bevezetésének dátumát 1997. január 1. és '99 január 1. közé tervezték.

⁷ A konvergencia jelentés megállapítása szerint az összes kritériumot egyszerre végül is csak egy ország teljesítette (Luxemburg), és épp ennek a flexibilitási záradéknak köszönhető, hogy végül is 11 országgal alakult meg az EMU.

- Az ötödik kritérium szerint az adott ország nemzeti valutájának piaci árfolyama az ERM II-ben⁸ meghatározott ingadozási sávon belül kell maradjon úgy, hogy nem kerülhet sor a középárfolyam egyoldalú módosítására.⁹

A ± 15 százalékos maximális ERM II sáv szélesség ellenére az árfolyam-kritérium teljesítése szigorúbb követelményeket támaszt: a vizsgált két éves időszakban a nominálárfolyam a centrális paritásnál legfeljebb 2,25 százalékkal lehet leértékeltőbb, nagyobb mértéku felértékelődés azonban megengedett.¹⁰

Az ERM II ± 15 százalékos sávját a kilencvenes évek elején határozták meg az un. ERM-válság után. Azelőtt a nemzeti valuták ECU-höz mért árfolyama 4,5 százalékos sávban ingadozhatott, ám az angol font elleni spekuláció hatására a sávot fel kellett oldani. A mai 30 százalékos sáv a szakértők véleménye szerint meglehetősen tág. A sáv szélesség megválasztása mögött egy alapvető koncepcionális változást figyelhetünk meg, amely az 1992-93-as ERM válság után érlelődött meg. Ekkor ugyanis a korábbi elképzelések helyett – melyben az árfolyam-ingadozások felülrol történő mérséklése volt a bevett gyakorlat -, új mechanizmust vezettek be: amíg a tagállamok gazdasági konvergenciája nem teszi lehetővé az árfolyamok végleges rögzítését, addig az árfolyamokat a centrális paritás körül, egy meglehetősen széles sávban kell hagyni ingadozni. A csatlakozni kívánó országoknak az ECB egyetértésével azonban lehetőségük van egy ennél szűkebb sáv fenntartására, amennyiben a többi kritériumot teljesítik.¹¹

A Balassa-Samuelson hatás

A Balassa-Samuelson¹² néven elhíresült effektus szinte kivétel nélkül érinti a kelet-közép európai országokat, és ez a hatás a közeljövőben is éreztetni fogja hatását. Megértése alapvető jelentőségű, hiszen nagyban determinálja az adott ország árfolyamának jövőbeni pályáját. A jelenséget eredetileg a harmadik világbeli országokon figyelték meg¹³, de Kopits György (2000) szerint „sehol máshol nem érvényesült ilyen mértékben, mint éppen a rendszerváltó országokban, ahol a központi tervgazdálkodás időszakában évtizedeken keresztül hatékonysági gondokkal, pontosabban a hatékonyság hiányával küszködtek”.

⁸ Az ERM II. főbb elemei az 1997. júniusi Európa Tanács ülésén (European Council, 1997, Annex II.), valamint az 1998 szeptember 1-én, az ECB és az euró-zónán kívül maradt EU tagállamok jegybankjai által (Official Journal of the European Communities, 1998 november 13.) lettek lefektetve.

⁹ Maastrichti szerződés, 109m paragrafusa.

¹⁰ Bár e kritérium alól nem lehetne felmentést adni, mégis Finnország és Olaszország EMU taggá vált annak ellenére, hogy a '98-as konvergencia-jelentésben vizsgált két évben nem voltak végig tagjai az ERM II-nek. A jelentés viszont megállapítja, hogy a valutájuk stabil volt az ECU-vel szemben a vizsgált két évben. Vagyis két országban az is elég volt, hogy a valuta megőrizze értékét az ECU-vel szemben és nem kellett a formális ERM II tagság. Erre a kivételre hivatkozik Szlovénia és Észtország, amikor az irányú igényüket fejezik ki, hogy ok nem akarják megvárni az ERM II-ben a két évet, hisz valutájuk már most is két éve stabil az euróhoz képest.

¹¹ Dánia esetében egy $\pm 2,25$ százalékos sáv fenntartását fogadták el.

¹² Balassa (1964)

¹³ Részletesebb elemzést lásd Obstfeld és Rogoff (1996), MacDonald (1997) és Chinn (1998).

A Balassa-Samuelson hatás abból ered, hogy egy felzárkózó országban eltérő sebességgel nő a termelékenység a gazdaság különböző szektoraiban, mint a horgonyvalutát adó országban, jelen esetben az euró-régióban (ebben az esetben egyben a legfőbb kereskedelmi partner is). A külkereskedelmi forgalomban résztvevő árukat termelő szektorban (tradable) elért magasabb termelékenységnövekedés (például a feldolgozóiparban) felfele hajtja az ottani bérszínvonalat, anélkül, hogy ez veszélyeztetné a szektor versenyképességét. A munkaerőpiaci verseny miatt (elméletileg ez magas fokú munkaerőpiaci rugalmasságot tételez fel, ami ezeket az országokat nem jellemzi) azonban egy szektor nominális béreinek emelkedése átgyuruzik az összes többire is, beleértve azokat a területeket is, ahol a termelékenység nem javult (non-tradable szektor, tipikus példája a szolgáltatások).¹⁴ Ezekben a szektorokban azonban a béremelkedés után a versenyképesség csakis úgy tartható fenn, ha a kibocsátási árak is emelkednek, stabilan hagyva ezáltal a profit szintjét. Az áremelkedés minden komolyabb korlát nélkül megtörténhet, hiszen ezek a szektorok nincsenek kitéve a külföldi versenynek. A non tradable szektorban tapasztalható áremelkedés megnöveli a belföldi inflációt, amely magasabb lesz, mint a kereskedelmi partnereknél, és ezáltal a reálárfolyam felértékelődik.

Ez a nyomás, mint folyamatosan jelen lévő jelenség folyamatosan utat keres magának: a reálfelértékelődés vagy a belföldi infláció emelkedésén (rögzített árfolyamnál), vagy a nominális árfolyam felértékelődésén, vagy mindkét csatornán keresztül fog érvényesülni.

A rendszerváltó országokban ennek a felértékelődésnek a nagyságát többen próbálták megbecsülni (például Halpern és Wyplosz (1997)). Magyarország esetében Simon András és Kovács Mihály András (1998) 3 százalékra tette a felértékelődés éves mértékét.

Kopits György (2000) azonban e mellett egy másik hatásra is felhívja a figyelmet. Ezek a rendszerváltó gazdaságok ugyanis szintén tapasztalnak egy általános kínálati növekedést is – a gazdaság újjáépítésének és az infrastruktúra fejlesztésének köszönhetően –, ami a belföldi árszintre csökkentő hatással lehet, és a fizetőeszköz reálértékelődésében is megjelenik. Amennyiben a termelés növekedése nem társul bérnövekménnyel, az ebből a jelenségből adódó leértékelődés részben kompenzálhatja a Balassa-Samuelson hatásból eredő felértékelődést.

Összességében azonban elmondható, hogy a reál-felértékelődés általános jelenség, amellyel minden, kelet-közép európai országnak, így hazánknak is szembe kell (kellett eddig is) néznie és bele kell építeni a jövőre vonatkozó árfolyam-politikai elképzeléseibe.

Magyarország árfolyam-politikai kérdései

Az alkalmazott árfolyam-politika

A jelenlegi árfolyamrendszer 1995. március közepe óta szolgálja stabilan a monetáris politika céljait. Dolgozatomban a korábbi árfolyamrezsimmal nem kívánok

¹⁴ Krugman és Obstfeld (1997) arról ír, hogy a termelékenységnövekedés mennyiben jellemző csak a tradable szektorokra és nem pedig az egész gazdaságra.

foglalkozni. Mint ismeretes 1995 tavaszára a magyar gazdaság elérte a pénzügyi összeomlás határát: a folyó fizetési mérleg hiánya a megelőző év végén meghaladta a 4 milliárd dollárt, az államháztartás egyenlege folytatta látványos romlását, a belföldi és külföldi – forintosított – kamatok közti nagy különbség pedig nagyarányú tokebeáramlást gerjesztett, és fennállt a veszélye – a tokeliberáliság akkori relatív magas foka miatt - a hazai vállalatok eladósodásának. A stabilizáció és a külső egyensúlyra vonatkozó cél elérése csak a fiskális és a monetáris politika összehangolt lépéssorozatával lett volna lehetséges, ez azonban nem történt meg, és a gazdaságpolitika hitelessége erodálódni kezdett. Nagy terhet jelentett a jegybanknak az akkor még fennálló költségvetés finanszírozási kötelezettség is (1994-ben ez több volt, mint a GDP 8 százaléka).

A márciusi (máig vitatott) reformlépések sok elemből álltak, itt csak az árfolyampolitikát érintő kérdésekkel kívánok foglalkozni. Egy eseti, 9 százalékos leértékelés után (március 13-án) bevezetésre került az előre bejelentett csúszó leértékeléses árfolyamrendszer, mely akkor márciusban 1,9 százalékos havi leértékelést jelentett (március 16-ai bevezetéssel). Az új rendszer célja az induláskor a jelentős árfolyamszint-kiigazítással megnövelt versenyképesség folyamatos fenntartása és ezen keresztül a forint elleni spekuláció lecsillapítása volt. Az első időszakban az új árfolyam-politika hitelessége kicsi volt – amit az is bizonyít, hogy a határidős forintárfolyamok a sávon kívülre estek -, ám a kiszámíthatóság, és a hitelesség hamar megteremtődött, és a hazai árfolyam-politika azóta is az egyik legfontosabb és legstabilabb eleme a magyar pénzügypolitikának, és a gazdasági élet szereplőinek biztosítja az előre tervezhetőséget. A leértékelés üteme folyamatosan csökkent az évek során – jelenleg havi 0,2 százalékos -, ám az új rendszer bevezetésével erősödött a monetáris politika kötöttsége, hiszen a hitelesség megtartása érdekében a forint árfolyamát mindig a sávon kellett tartani. Ez természetesen költséggel is jár – sterilizált intervenció -, ami kényesebb időszakokban igen jelentős mértékeket öltött.¹⁵ A nominális árfolyam meghirdetett sávon belül tartása azt is jelentette, hogy az infláció mérséklése, mint végső cél eléréséhez egyetlen közbülső cél tartozott, a forint nominális árfolyama.¹⁶

A magyar gazdaság fejlődéséhez elengedhetetlen megvizsgálni a reál-effektív árfolyamok alakulását, hiszen a valós folyamatokat ez mutatja és magyarázza leginkább. Amennyiben ugyanis a nominális leértékelődés valamint a belföldi-, és a kereskedelmi partnerországokban regisztrált árszínvonal különbsége eltér egymástól az utóbbi javára, úgy reálleértékelődés megy végbe a gazdaságban, ami alaphelyzetben rontja a hazai termékek – exporttermékek – versenyképességét. Ehhez a folyamathoz járul még hozzá az úgynevezett Balassa-Samuelson hatás.

A csúszó leértékeléses árfolyamrendszer bevezetése óta a kormány és az MNB igyekezett az árfolyampályába beépíteni a gyorsabb gazdasági növekedésből eredő, évi 2-3 százalékos köré tehető egyensúlyi reálleértékelődést. Ezt követhetjük nyomon

¹⁵ Az 1998-as orosz válság hatására az MNB-nek augusztus-szeptemberben közel 500 millió dollárjába került a gyenge forint melletti intervenció. 2000 első hónapjaiban ugyan ez ismétlődött meg, csak most már az erős forintot kellett megvédenie a jegybanknak.

¹⁶ Az 1995-ös kiigazítás szükségességéről és eredményeiről részletes vita olvasható: Kornai János (1996), Antal László (1998), és számos egyéb cikkben.

abban, hogy míg a fogyasztói árindex alapon számolt reál-index felértékelődött, addig a versenyképes (tradable) szektor pozícióját jobban tükröző fajlagos bérköltség alapú reálárfolyam leértékelődött, majd 1996-tól stabilizálódott, ami a versenyképesség javulását jelzi.¹⁷ 1998-ban a korábbi egyensúlyi felértékelődés némileg megbomlott: az infláció ütemének vártnál erőteljesebb csökkenését a kormány és az MNB árfolyamlépései ebben az évben ugyan követték, de a reálárfolyam korábbi években tapasztalt folyamatos felértékelődése 1998 második felében már leértékelődésbe ment át. 1999-ben az inflációs veszteség elkerülése érdekében – a korábbi kedvezőtlen tokepiaci helyzet stabilizálódása után – háromszor csökkentették a monetáris politika gyakorlóit a leértékelés havi ütemét (0,1-0,1 százalékkal), melynek következtében a reálárfolyam a korábbi évekre jellemző felértékelődést mutató pályára állt vissza. 2000 áprilisában ismét csökkent a leértékelési ütem, ekkortól azonban már látható, hogy a kedvezőtlen inflációs adatok miatt (megrekedt 10 százalék körül) ilyen alacsony szintű nominális leértékelődés már az egyensúlyinál jóval magasabb, 5-6 százalékos reálfelértékelődést indukál (fogyasztói ár alapon számolva). A dezinfláció megtorpanására a gazdaságpolitika a nominális árfolyampálya változtatásával jó ideig nem reagált. A tavalyi esztendőben a gazdaságot éro, inflációnövelő hatású sokkok (olajár, euró/dollár árfolyamváltozás, élelmiszerárak) ugyanis elsodlegesen kínálati jellegűek voltak, ezért a kormány és a jegybank 2000 áprilisa óta egy éven keresztül nem csökkentette a leértékelés ütemét. A 2001-re várt reálfelértékelődés az egyensúlyi 2-3 százalék körüli, mivel a várt infláció decemberre 7 százalék (12 havi index), az EU-ban várt árszintemelkedés hozzávetőleg 2 százalék, míg az áprilistól tovább csökkenő leértékelés éves mértéke közel 2,7 százalékot tesz ki egész évre.

Jól nyomon követhető tehát, hogy az 1995 óta alkalmazott árfolyam-politika betölti a neki szánt funkciót¹⁸, és képes volt létrehozni és fenntartani egy jól kiszámítható, stabil pénzügy-politikai keretet, mely kulcsfontosságú a hazai gazdasági szereplők számára. E mellett képes volt megőrizni a hazai termelők versenyképességét a leértékelésbe beépített reál-felértékelődésen keresztül, ami egy ilyen kis, nyitott és exportvezérelt növekedésű országnál megfelelő keretet biztosított a dinamikus növekedéshez.¹⁹ Végül megjegyeznénk, hogy ehhez hasonló csúszó leértékeléses árfolyamrendszert, ilyen szűk - $\pm 2,25$ százalék – árfolyamsávval, ilyen hosszú időn keresztül – több mint 6 év – még nem sikerült sehol sem fenntartani. Az MNB bár többször került olyan helyzetbe, mikor a piac már az árfolyamrendszer változtatásáról beszélt (lásd a korábban említett „válság helyzeteket”), végig kitartott eredeti elképzelése mellett, és az ezzel elnyert hitelesség és megbízhatóság képviselik azokat a legfőbb értékeket, melyeket a jegybank át kíván menteni a következő idoszakra is.

¹⁷ Reálárfolyamokról és azok hatásairól a magyar gazdaságra részletesebben lásd Kovács Mihály András (1998) valamint Siklos L. Pierre és Ábel István (1997) tanulmányait.

¹⁸ Errol bővebben lásd Szapáry és Halpern (1998).

¹⁹ A tekintélyes svájci Institute for Management Development (IMD) nemrégiben nyilvánosságra hozott versenyképességi rangsorában Magyarország a 27. helyen áll, messze megelőzve ezzel más térségbeli államokat (a következő, Szlovénia a 35. helyen áll).

Út az EMU-ba

Az utóbbi időben egyre gyakrabban kerül terítékre a hazai árfolyamrendszer megváltoztatásának kérdése. Legutóbb az év eleji spekuláció adott okot arra, hogy egyes közgazdászok arról kezdjenek el beszélni, hogy megérett az idő a csúszó leértékelés megszüntetésére, és a forint árfolyamának rögzítésére (Figyelo, 2000/15. szám, 18-20. o., 23. o.²⁰). A dolgozat következő részeiben megpróbálom megvizsgálni, hogy a magyar gazdaság érzékelhető konvergálása mind az EU-hoz, mind a formális maastrichti kritériumokhoz, mennyire és milyen időzítéssel teszi lehetővé a jelenlegi árfolyam-rezsim megváltoztatását. Az árfolyam-politika középpontba helyezésének alapgondolata éppen a kiszámíthatóságban rejlik: az előre jelezhető pálya ugyanis a csökkenő inflációs pályán keresztül segít meghatározni a nominális kamatok jövőbeni szintjét is.

A konvergencia kritériumok teljesítéséhez két fő kérdésre kell koncentrálni: jelentős mértékű fiskális alkalmazkodást kell megvalósítani, valamint az inflációt 3 százalék alatti szintre kell szorítani. Fontos kiemelni, hogy e két feladat megvalósítása csakis egyidejűleg történhet, hiszen az árszínvonal emelkedésének tartós mérséklése csakis fiskális eszközök bevetésével érhető el.²¹ Külön érdekesség, hogy a dezinflációs folyamat mérsékli a költségvetés inflációs bevételeit (seigniorage és fogyasztáshoz kötött adók), így az alkalmazkodás még nehezebb feladatot jelent. A másik oldalról azonban a deficit követelmény elérését segíti az alacsonyabb inflációs szint, és ez ugyancsak feltétele a kamatkonvergencia teljesítésének is.

A következőkben két olyan területre koncentrálok, amely a jövőben várhatóan meghatározzák az idekapcsolódó főbb gazdaságpolitikai döntéseket: a dezinfláció sebességére és a reál-felértékelődésre.

A dezinflációs folyamat sebessége a gazdaságpolitika preferenciáitól függ. A gyors csökkenés ugyanis komoly reálgazdasági áldozatokat követel – nemzeti össztermék visszaesésében és a munkanélküliségben – melyet fiskális restriktívával kell a későbbiekben mérsékelni.

Az infláció ütemének optimális csökkentése²²

Olivier Blanchard (1998) szerint azok a dezinflációs kísérletek tekinthetők sikeresnek, amelyeknek a kibocsátásban és a foglalkoztatásban mért költségei alacsonyak. A sikernek három fő kritériuma van: a monetáris hatóság hitelessége, a bérmegállapodások rendszere és a reálbérek munkapiaci feltételekre vonatkozó érzékenysége. Blanchard kihangsúlyozza, hogy az optimális dezinflációval kapcsolatban nem egységes a szakértők álláspontja. Az infláció radikális csökkenését

²⁰ Ursprung János véleménye szerint a jelenlegi csúszó leértékelés egy tökéletesen felesleges költséginflációs tényezőt épít be a monetáris rendszerbe, és a mostani gazdasági növekedési ütemet egy lényegesen alacsonyabb infláció mellett is el lehetne érni (lásd Figyelo, 23. oldal).

²¹ Elméletileg rövid távon monetáris politikai lépésekkel, a forint reálfelértékelődésével is mérsékelhető az infláció, de az eredmények nem lesznek tartósak, és az egyensúly megbomolhat, a szükséges korrekciós lépések pedig komoly áldozatokkal járhatnak.

²² Itt érdemes megvizsgálni a bevezetőben már említett nyugat-európai tapasztalatokat.

pártolók a monetáris hitelesség szerepére helyezik a hangsúlyt, míg a lassúbb inflációcsökkenést pártolók a bérhatások fontosságára hívják fel a figyelmet. A szerző konklúziója az, hogy minél kevésbé érzékenyek a bérek a munkapiaci feltételekre, annál lassúbb inflációcsökkentés kívánatos.

A dezinflációs folyamat elmélete nagyon gazdag, a témában talán a legkiemelkedőbb cikket Laurence Ball publikálta 1994-ben. Ball 19 ország esetén 65 olyan eseményt vizsgált meg, amikor az infláció számottevően csökkent. Az áldozati arányszám (sacrifice ratio) azt a GDP veszteséget mutatja, ami egy százalékpontos inflációcsökkenésből ered. Spanyolország esetében ez a folyamat különlegesen fájdalmas volt, hiszen itt az ez a mutató átlagosan 3,5 százalék volt, ekkora termelés kiesést okozott tehát a dezinfláció. Ball főbb megállapításai a következők:

Gyorsabb sebesség csökkenti az áldozati arányszámot.

Ha a dezinflációs folyamat kétszeres sebességgel zajlik le, a mutató a felére csökkenhet.²³

A nominális merevségek (bérmegállapodások hosszúsága, indexálási folyamat, a szinkronizáltság foka) a gazdaságban növelik az áldozati arányszámot.

Fisher (1993) szintén szolgáltat bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy az infláció negatív kapcsolatban van a középtávú növekedéssel, ami azt vetíti előre, hogy a csatlakozni kívánó országok és az euró-zóna között fennálló jelentős inflációs különbség meghosszabbíthatja azt az időt, ami az EU átlagának megfelelő GDP szint eléréséhez szükséges.²⁴

Hazai dezinflációs kérdések

Az elmúlt idoszakban a hazai gazdaságpolitika a növekedési áldozatot minimalizáló, lassabb, de fokozatos inflációcsökkentést alkalmazott. Ennek a hagyománynak a folytatódására utal a gazdasági kabinet által 2001. április 18-án elfogadott középtávú gazdaságpolitikai vállalása is, amelyet az Európai Bizottság kérésére készítettek. Ebből kiolvasható, hogy a korábban túlzott optimizmussal, az idei évre tervezett 5-7 százalékos átlagos inflációs prognózist 8-9 százalékra emelték, és a következő évekre is módosultak a várakozások. Az eróltetett nominális konvergencia helyett így egy növekedésbarátabb, a reálkonvergenciát jobban támogató elképzelés került előtérbe.

Tarafás Imre (2001) azonban rámutat arra, hogy a lassabb, mérsékeltebb ütemű dezinfláció a csúszó leértékeléses árfolyampolitika egyik sajátossága. A monetáris hatóságnak ugyanis a bizonytalanság körülményei között kell elköteleznie magát a jövőre nézve, így természetesnek vehető, hogy inkább biztosítják magukat, olyan kötelezettséget vállalnak, ami nagy valószínűséggel betartható lesz. „Ezért inkább lassabban csökkentik a leértékelés ütemét; ha ebből esetleg túl nagy leértékelés adódik, akkor erre a tényre majd az elemzők rámutatnak. Ebből azonban sokkal

²³ Ezt sokan vitatják, miszerint bizonyos infláció jótékony hatással lehet a gazdasági növekedésre.

²⁴ Fischer (1998) regressziós egyenleteket használva azt jósolta, hogy a fejlett közép-kelet európai államoknak 15-20 évre van szükségük ahhoz, hogy a fejletlenebb EU országok (Görögország, Portugália, Spanyolország) termelési szintjét elérjék.

kisebb baj származik, mint abból, ha túl optimistán prognosztizálják a bérek, termelékenység, stb. alakulását, ezért túl gyorsan mérsékelnék a csúszó leértékelés ütemét, ezért egy idő után majd esetleg a leértékelési ütem növelésére, vagy egyszeri nagyobb leértékelésre kényszerülnek.” Tarafás szerint ezért az 1995-2000-ig tartó időszakban egy kevésbé leértékelő árfolyampolitikával esetleg gyorsabban lehetett volna mérsékelni az inflációt, jelentős reálgazdasági károk nélkül.

Ugyancsak fontos megemlíteni egy másik, a dezinflációs folyamatot lassító tényezőt is. A hazai – és ez a jelenség eltérő mértékben ugyan, de a többi kelet európai országban is jelen van – fogyasztói árszerkezet jelentős mértékben eltér az EU-t jellemző árszerkezettől. A legnagyobb elmaradás (helyenként ötöde, tizede) a non-tradable szektornál van, de a legjelentősebb hatással az élelmiszer- és a háztartási energia áraiban felbukkanó elmaradás lehet. A jelenleg fennálló különbség – és itt is igen hasznosak az ír, a portugál, a görög példák – 70-80 százaléka 10-12 év alatt szunhet meg (Tarafás 2001). Ez azzal a következménnyel jár, hogy az árak relatív felzárkózása az európai szinthez évi 3-4 százalékponttal növeli meg a belföldi fogyasztói árindexet. Minél gyorsabb a hazai gazdaság növekedési üteme, ez a felzárkózás annál gyorsabban megy végbe.

Mint a korábbiakban már említettem, a rendszerváltó országokban a reál-felértékelődés normális jelenségnek tekinthető, a Balassa-Samuelsontól eredő hatások eredményeképp. Ennek a jelenségnek középtávon alapvetően három kimenetele lehetséges: (1) magasabb fogyasztói árindex, (2) nominális felértékelődés, (3) vagy az előző kettőnek a keveréke.

A dezinflációs folyamatot és a reál-felértékelődési jelenséget közösen vizsgálva kétfajta lehetőség vázolódik fel:

Amennyiben az árfolyamrögzítésre kerül, a reál-felértékelődés magasabb inflációs szinten keresztül tör utat magának. Ha az adott ország nem tolerálja a magasabb árszintet – például az egyik EMU kritérium miatt –, a magas inflációt csakis restriktív költségvetési politikával, kereslet visszafogással, és így a nominális GDP csökkenésén keresztül tudja csökkenteni. Ebben az esetben a dezinflációs folyamat meglehetősen költséges lehet.

A másik lehetőség az infláció eloirt szintre való leszorítása, és az egyensúlyi reál-felértékelődésnek a nominális árfolyamon keresztüli felértékelődésén keresztül kell utat engedni. Ez természetesen csak akkor történhet meg, ha az árfolyamrendszer relatív rugalmas, azaz jelen esetben, ha az árfolyamsáv kelloen széles ahhoz, hogy a felértékelődés bekövetkezhessen. Ezzel a megoldással mérsékelhetőek a dezinfláció korábbiakban részletezett költségei, természetesen figyelembe véve azt, hogy egy túlzott felértékelődés veszélyeztetheti a gazdaság versenyképességét.²⁵ Ezt a megoldást részesíti előnyben az EU is, amint az Görögország példáján jelenleg is látható. Ehhez azonban rugalmas ár-, és bérrendszerre van szükség a gazdaságban, hiszen a nominális

²⁵ Elméletileg létezik egy harmadik lehetőség is: a szűk árfolyamsáv fenntartásával a középárfolyam eseti kiigazításával adhatunk teret a felértékelődési nyomásnak. Ez azonban a kiigazítás időpontjára vonatkozó spekuláció miatt erőteljesen növelhetné a hazai kamatok volatilitását (lásd az 1995 előtti magyar árfolyamrendszer tapasztalatait az eseti leértékelésekkel).

felértékelődés miatt a gyors termelékenységnövekedésű szektorokban az áraknak csökkenniük kell és a bérek sem emelkedhetnek, csak moderált mértékkel.

A felvázolt kettősséggel elértünk arra a pontra, ahol különbözhetnek a kormányzat – fiskális politika –, és az MNB – monetáris politika – elképzelései és érdekei. Milyen jellegű árfolyam-politikai lépések biztosítanak Magyarországnak az optimális dezinflációs pályát?

Eltérot preferenciák

A központi bank elképzelései:

Az MNB az elmúlt években többször kommunikálta a piac felé elképzeléseit a forint árfolyampályájával kapcsolatban. A jegybank számára a kulcsváltozó a Magyarország és az euró-zóna közötti inflációs differencia, amely jelenleg 7-8 százalékpont között van. A monetáris hatóság kihangsúlyozta, hogy nem hajlandó feladni a csúszó leértékeléses rendszert - tehát nem fixálják a forint árfolyamát - egészen addig, amíg ez a különbség nem csökken le arra a szintre, amit a hazánk javára fennálló termelékenység-növekedésbeni differencia igazolni tud. Ez a különbség a jegybanki becslések alapján jelenleg 3 százalékpontot tesz ki. Adottnak véve az Európai Központi Bank (ECB) 2 százalékpontos maximált euró-zónabeli inflációs szintjét, az MNB egy hazai 5 százalékos árszínvonal növekedésnél tolerálná csak a forint euróhoz való rögzítését.

Ami az árfolyamsávot illeti, a jegybank sokáig ragaszkodott a jól bevált, szűk $\pm 2,25$ százalékos - sávhoz, és amíg a rögzítésre nem érett meg az idő, a sávot nem hajlandóak kiszélesíteni. Ennek adta tanúbizonyságát 2000. február-márciusában is, amikor a már korábban is emlegetett forint elleni spekuláció miatt erőteljes felértékelődési nyomás nehezedett a hazai fizetőeszközre. Mivel a szélesebb sáv elkerülhetetlen feltétele az ERM II-ben való részvételhez, a szélesítés legkésőbbi dátuma a forint euróhoz történő rögzítése. Surányi György, az MNB akkori elnöke azonban többször kijelentette, hogy az ideális megoldás az lenne, ha a szélesítés és a rögzítés egyszerre történne meg.

2000 nyarán azonban - mint az szeptemberben nyilvánosságra került - a jegybank, látván, hogy az infláció tartósan megragadt a 10 százalékos szinten, megváltoztatta preferenciáját. Véleményük szerint a csúszó leértékeléses rendszer megszüntetésére elérkezett az idő: a beépített leértékelés és a szűk sáv ugyanis az importált inflációt automatikusan beintegrálja a rendszerbe. A jegybanktanács szerint a relatív fix árfolyamsávból származó előny - amely az alacsonyabb kamatfelárakban mutatkozott meg -, már nem tekinthető jelentősnek a költségelemmel szemben, hogy a szűk árfolyamsáv védelme jelentős költségekkel jár az MNB-nek (sterilizált intervenciók kötelezettsége, amely főleg 2000 kora tavaszán, a nagy mennyiségű spekulációs tőke beáramlásánál érintette érzékenyen a jegybankot). A monetáris hatóság tehát nyitott lenne az árfolyampolitika megváltoztatására, az árfolyamsáv kiszélesítésre.

A kormány elképzelései:

Az árfolyam-politika meghatározásában valamelyest a kormánynak is van beleszólása²⁶, hiszen a jegybank a kormányzati elképzelésekkel összhangban végzi monetáris politikáját.²⁷ Bár ezzel kapcsolatosan annyira egyértelmű preferenciát a Pénzügyminisztérium a tavalyi év során nem kommunikált, mint az MNB, néhány jel sokáig arra utalt, hogy a kormány egy minél korábbi árfolyamrögzítést tartott volna kívánatosnak (akár már 2001 első felében). Erre utalt a kormány makrogazdasági prognózisa is (ami a 2000-02-es költségvetésből kiolvasható), amely szerint a magyar gazdaság 2002-re teljesíti a konvergencia-kritériumokat.

Tavaly osztol – az MNB-vel való, részben személyes, részben szakmai konfliktusa során – a kormány azonban egyértelműen kinyilvánította preferenciáit. Az akkori pénzügyminiszter szerint – konfrontálódva ezzel a jegybank elnökével – az árfolyampolitika jelenlegi rendszere betölti szerepét, így annak azonnali megváltoztatására nincsen szükség. A rendszer megszüntetése egyelőre kedvezőtlen körülményekkel járna – hangzott a pénzügyminiszter érvelése januárban: a forint felértékelése miatt visszaeshet az export és a gazdasági növekedés.

1. Táblázat: A kormány prognózisa a főbb makrogazdasági mutatókra

	2000	2001	2002	2003
	5-5,5	5-6	5-6	5,5-6,5
Infláció (éves átlagos)	8-9	5-7	4-6	3-5
Folyó fizetési mérleg hiánya (Mrd euró)	1,9-2,2	2,1-2,3	2,3-2,5	2,3-2,5
Kereskedelmi mérleg hiánya (Mrd euró)	3,2-3,5	3,4-3,7	3,7-4,2	4,5-5

Forrás: Pénzügyminisztérium

A csúszó-árfolyampolitikával akkor hajlandó szakítani a kormány, ha a makrogazdasági mutatók kedvezően alakulnak, és az infláció 5-7 százalékos szintre szorul vissza. Ezt a dátumot jelenleg legkorábban 2001 év végére teszi a jelenlegi pénzügyminiszter²⁸, Varga Mihály. Bár a kormány nem tehet, és nem is tesz ajánlatokat az árfolyammal kapcsolatos kritériumok teljesítésére, a piac számára némileg meglepo volt a fenti bejelentés, mivel Járai Zsigmond, korábbi pénzügyminiszter többször jelezte, hogy a forint euróhoz való rögzítése 2001 második felében mindenképpen megtörténik (itt természetesen a szerepcserének is fontos szerepe van, hiszen az MNB elnöki székét márciustól már Járai tölti be). Szintén a sávszélesítésre való felkészülésként lehetett azt

²⁶ Ez természetesen nem veszélyezteti a jegybanki függetlenség elvét.

²⁷ „Az árfolyamok megállapításának, illetve befolyásolásának rendjét a Kormány az MNB-vel egyetértésben állapítja meg.” – 1991. évi LX. Törvény, 13§ (2)

²⁸ A 2001. április 18-ai kormányülésen ez az 5-7 százalék a legoptimistább forgatókönyv lett.

is értékelni, hogy 2000 december végén a kormány javasolta az MNB-nek a csúszó leértékelés havi ütemének április 1-jétől való újbóli csökkentését, mégpedig 0,2 százalékra. A kormány által optimálisnak tekintett idopont tehát kitolódott, és egyre inkább hasonlít az MNB korábbi álláspontjához: csak akkor lehet megváltoztatni a rendszert, ha az inflációs különbség 3-4 százalékra mérséklődik az eurózóna tagállamaival szemben. A kormánynak nincsenek explicit elképzelések a sávszélesítéssel kapcsolatban, de több jelzés érkezett már hivatalos körökből a piac felé, miszerint egy szélesebb sáv nem veszélyeztetné komolyan a hazai versenyképességet²⁹, és nagyban segítené a dezinflációs folyamat meggyorsításában.

Lehetséges scenáriók:

Mindenképpen világosan kell látni, hogy a fenti distinkció a preferenciák között elméleti jellegű, és a jelenlegi hazai gyakorlatban ilyen komoly nézeteltérések nem tapasztalhatóak, bár némi különbség azért érzékelhető. Az egyik ilyen pont az a halvány új keletű jegybanki szándék lehet, miszerint egy korábbi idopontban kellene megszüntetni a forint csúszó leértékelését, ami egyben egy valutarögzítést és egy sávszélesítést is jelentene.

A lehetséges scenáriók a következők lehetnek³⁰ (a különböző lépések kronológiai sorrendjében):

2. Táblázat: Árfolyam-politikai lehetőségek:

	1.	2.	3.	4.
A.	Dezinfláció	Árfolyam rögzítése	Sávszélesítés	ERM II.
B.	Sávszélesítés	Dezinfláció	Árfolyam rögzítése	ERM II.
C.	Árfolyam rögzítése	Sávszélesítés	Dezinfláció	ERM II.

Mint látható a különböző scenáriók közötti különbség az árfolyam rögzítésének szerepében található. Az (A) változatban ez a lépés a megfelelő dezinfláció következménye, míg a (C)-ben pontosan ez az a monetáris politikai eszköz, amely hatékonyan tudja leszorítani az inflációt. A harmadik, (B) variáció a korábbi lengyel példához hasonlatos (2000 áprilisától a lengyel zloty szabadon lebeg), miszerint egy kvázi szabad lebegésnél a valutának lehetősége van mozognia a szélesebb sávban, összhangban a dezinflációs folyamattal.

A fentiekből egyértelműen kitunik, hogy a fenti elméleti fejtegetésben az (A) variáció képviseli a kormányzat jelenlegi preferenciáit a legjobban, miszerint a rögzítés csak az infláció megfelelő leszorítása után kerülhet napirendre, akár a sávszélesítéssel egy idopontban is. Ez volt az az álláspont, amelyet az MNB egészen tavaly év közepéig támogatott (addig a kormány a (C) variációt preferálta és ez az ellentmondás

²⁹ Az árfolyam-politikával kapcsolatos versenyképesség kérdése sok vitát szül a hazai szakirodalomban, főleg annak különböző hatásairól a multinacionális és a kis-, és középméretű magyar vállalatokra.

³⁰ Az alapötlet az OTP Bróker korábban már idézett tanulmányából származik.

konfliktust teremtett), de a korábbiakban ismertetett okok miatt egy ideig a (B) vagy a (C) változat mellett álltak ki. A jegybank élén történo váltás azonban ismét megváltoztatta az elképzeléseket, márciustól (Járai Zsigmond jegybankelnöki kinevezésétől) ismét a (C) verzió lett a piaci szereplok felé egyértelmuen kommunikálva, mint az MNB által helyesnek tartott elképzelés. A monetáris hatóságnak ugyanis nem feltétlenül érdeke az infláció csökkentésének mindenek feletti sürgetése (lásd követo fejezet)³¹, sot mivel a kiszámíthatóság és a hitelesség komoly értéket jelent, a jegybanknak óvatos politikát illik folytatnia, nehogy veszélyeztesse az eddig elért eredményeket. Ezen érvek miatt egy esetleges sávszélesítés kapcsán már felmerült, hogy az MNB fenntartana eloször egy explicit, majd az ERM II-ben egy implicit belso szukebb sávot, ezzel mentve át a folytonosságot és a kiszámíthatóságot, kombinálva ezeket az új elemként bejövö flexibilitással.

Mint a fenti táblázatból látható, egészen a tavalyi évig egyfajta ellentmondás volt felfedezhető a fiskális és monetáris politika elképzelései és érdekei között. Az MNB élén történo változás és a kormányzat megváltozott stratégiája azonban arra enged következtetni, hogy az idei évtől ismét a fiskális és a monetáris politika elképzelései összhangba kerülnek, és mindketto a (C) típusú scenárió mellett foglal majd állást. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy a fenti fejtegetés 9 hónappal ezelott még egészen máshogyan nézett volna ki, így jelenleg igazából csak elméleti problematikaként kezelhető. Az azóta eltelt idő ugyanis igen látványosan újraosztotta a szerepeket (pénzügyminiszter-MNB elnök), valamint a dezinflációs folyamat stagnálása is eroteljesen éreztette hatását a stratégiák átalakításában.

Az átmeneti idoszak monetáris politikája

Mint az elozo fejezetből látható, nézeteltérések lehetnek, de az árfolyam rögzítése és a szélesebb sáv bevezetése mind a fiskális mind a monetáris politika által elfogadott lépésnek tekinthetők, ezekre elobb vagy utóbb mindenképpen sor kerül. Ebben a fejezetben az addig tartó, átmeneti idoszak monetáris politikai feladatait tekintem át röviden.

Az elsodleges és legfontosabb feladat a fiskális politika által is támogatott dezinflációs folyamat támogatása – tulajdonképpen 1995-től ez az elsodleges monetáris politikai célkitűzés. Korábban is említettük, hogy e feladat csak úgy vihető végbe, ha ezzel a legkevesebb növekedési áldozat jár a gazdaságban. A kiemelt szempont azért ez, és nem más, például fiskális mutatók teljesülése, mert az azokra vonatkozó kritériumok a dinamikus gazdasági növekedés következtében könnyebben teljesíthetők. A monetáris politika a fokozatosság elve miatt nem a rendelkezésére álló eszközök túlzott szigorításával, hanem a piaci várakozások befolyásolásán keresztül próbálja alakítani az infláció ütemét. Ez a technika azonban csak akkor lehet hatékony, ha a jegybank a belföldi áralakulást képes kontrollálni, azaz amennyiben a gazdaság letér a kijelölt nominális pályáról, akkor a jegybank monetáris eszközök szigorításával a korrekciót végre tudja hajtani. Ekkor mutatkozik meg igazán a monetáris és fiskális politika koordinációjának hasznossága, ilyen esetekben ugyanis

³¹ „Nem mindenáron cél az infláció leszorítása, ez csak egyensúlyt megörző. A gazdasági folyamatokba illeszkedő eszközökkel lehetséges.” – idézi Járai Zsigmondot a Magyar Hírlap 2001 március 29-ei száma.

jelentősen csökken a pályától való eltérés valószínűsége. Ehhez a koordinációhoz elengedhetetlen az, hogy a jegybank a piaci szereplők felé is kommunikálja stratégiáját (ezt a célt szolgálja az angol mintára bevezetett és negyedévente publikált Inflációs Jelentés is) és hogy a kormánnyal közösen dolgozza ki inflációs célkitűzéseit (ez a lépés valamelyest hiányzik a jelenlegi magyar felállásból).

A korábban már említett jelenség, az árak relatív felzárkózása azonban komolyan veszélyeztetheti, hogy a deflációs folyamat az EMU-ban elvárt szintre csökkenjen a közeljövőben.

Nominális horgony

Mint az a fentiekben is látható, az inflációs cél eléréséhez elméletileg több fajta lehetőség kínálkozik, az MNB-nek azonban a régóta használt, árfolyam alapú menedzselés látszik a legkézenfekvőbbnek, a megszerzett hitelesség és tapasztalat miatt. Mind a jelenlegi, mind az ERM II-ben célként kitűzött rendszer az árfolyam nominális horgony szerepére épül, ezért célszerű egy új rezsim bevezetése helyett – melyet eleinte bizalmatlanság övezne, és a tanulási folyamat meglehetősen hosszúra nyúlhatna – ezt, a már kipróbált eszközt használni a jövőben is. Egy másfajta célkitűzés (például az M3 monetáris aggregátum) bevezetése azonban nem különbözne sokban a mostani rendszertől, a lényeges differencia csak a kommunikációs stratégiában lenne. A nominális horgony szerepe azért is fontos, mert egy hazánkhoz hasonló kis és nyitott gazdaságban a növekedési potenciált erőteljesen meghatározza a külpiacon értékesítési kondíciói. A reálárfolyam várható alakulását figyelembe véve árfolyam-politika ezért befolyásolhatja a GDP növekedési ütemét, és a külpiacon versenyen keresztül fegyelmezi a belföldi árak alakulását is, ami a deflációt, mint fő célt tekintve kiemelt fontossággal bír. Ehhez kapcsolódik, hogy az árfolyamra vonatkozó várakozások és spekulációk erőteljes hatással vannak a korábban már említett inflációs várakozásokra is. Ezért amennyiben a hiteles árfolyam-politika folytatódik, és a külső egyensúly tartható marad – amihez megfelelő fiskális fegyver is szükséges –, az árfolyam hatékony fegyver lehet a várakozások „hutására”. A külföldi pozitív példák – Írország, Portugália, Olaszország – is mind igazolják a horgony szerepre alapozott deflációs program sikerességét (lásd korábban). Ezen túl az EU – pontosabban az ERM II – is ezt a megoldást pártfogolja, ami kiolvasható az árfolyam-ingadozások korlátozására tett kritériumból. A monetáris politika ez irányú kötelezettségvállalása végül fontos jelzés a tokepiacok számára is, hiszen az egyértelmű elkötelezettség tovább erősítheti a külföldi tokebeáramlást és ezen keresztül a belföldi növekedést. Ezeknek a feladatoknak az eléréséhez a korábban említettekén kívül célszerű lenne az MNB-nek a deflációs pályát egy-két évre előre konkrétan kijelölni, így hosszabb távra ismerté válhatna a csúszó leértékelés mértéke.

A sávcsúszás elonyei és hátrányai

A forint árfolyamsávjának kiszűrésével kapcsolatos elnyők a rugalmas árfolyam természetéből fakadnak. Egyfajta párnaként (puffer) szolgálva megnöveli az árfolyam immunitását gazdasági és tokepiaci sokkok esetén. Ezen felül, mikor valutaválság jelentkezik valahol az ország környezetében, a nominális leértékelődés

lehetőségén keresztül csökken a termelés visszaesése és stimulációs hatás éri az exportot. Végül ugyancsak a nominális felértékelődésen keresztül eliminálódik a külföldi devizában denominált hazai adósság nagysága is.

A szélesítés hátrányait főleg a szélesebb sávhoz kapcsolódó nagyobb bizonytalansági tényező okozza. Elsőként megnöveli a rövidtávú kamatok és a nominális árfolyam volatilitását, és bizonyos esetekben ez jelentősen megemelheti az eladósodott hazai gazdasági szereplők költségeit. A reálárfolyam alakulása is bizonytalanabbá és kiszámíthatatlanabbá válik, amelynek negatív hatása lehet a versenyképességre és ezen keresztül a folyó fizetési mérleg egyenlegére. Amennyiben pedig valamilyen oknál fogva a hazai monetáris politika inkonzisztensé válik, a széles sávú árfolyamrendszer könnyen alááshatja a monetáris rezsim hitelességét, ami eddig az egyik legfőbb erénye volt.

Az előnyök és hátrányok gyors áttekintése után ezeket részletesen is megvizsgálom konkrét problémák tükrében.

A leggyakrabban emlegetett probléma abból ered, hogy a tokeáramlás jelenlegi liberalizáltsága mellett (lásd később is) az árfolyamrendszer fenntartása igen költségessé válhat, ha a gazdaságot különböző sokkok érik. Szélsőséges esetben akár az árfolyampálya feladására is sor kerülhet - mint azt számos kelet-európai ország példája is mutatja -, ami a gazdaságpolitika hitelességét is alááshatja. Árfolyamsáv szélesítéssel, és az ebből eredő rövidtávú árfolyam-ingadozásokat tolerálva ezek a kockázatok csökkenthetők, a szélesítéssel azonban önmagában is csökken a kiszámíthatóság. Az átmeneti időszakban – szimmetrikus és aszimmetrikus – keresleti és tokepiaci sokkok egyaránt bekövetkezhetnek.

Keresleti sokkok

Az aggregált kereslet komponensei – külföldi és belföldi – könnyen veszélyeztethetik az árfolyam-politika hitelességét, amennyiben azok eltérnek a várt értéküktől. A korábban említett, EU-val való gazdasági integrációnk mélyülése elméletileg egyre szimmetrikusabbá teszik a külső sokkokat³², a közelmúltban mégis két aszimmetrikus sokk érte a magyar gazdaságot.³³ Az orosz és délszláv válság miatt bekövetkező kereslet visszaesés azonban nem volt annyira jelentős, hogy szükséges lett volna az árfolyam-politika megváltoztatása, bár az orosz válság esetében erre sok piaci szereplő spekulált. Sokkal nagyobb jelentősége lehet a belföldi – magán-, illetve állami szférából kiinduló – aszimmetrikus sokkoknak. Milyen lehetőség kínálkozik az ilyen jellegű válságok kivédésére?

Egyszámjegyű inflációs tartományban az árfolyam korábban tervezett pályájának módosításával³⁴ mérsékelhetőek az ilyen aszimmetrikus sokkok hatásai, ennek azonban

³² Ha a gazdaságot érő sokkok szimmetrikussá válnak, a forint/euró árfolyam változása már nem segíti elő a gazdasági stabilizációt, így az árfolyam-politika szerepe csökken.

³³ Aszimmetrikus és szimmetrikus sokkokról részletesebben lásd Paul De Gruwe valamint Gros és Thygesen (1992), 237 o.

³⁴ Például a leértékelési ütem csökkentésének elhalasztásával. Fontos megjegyezni, hogy az MNB nem hozta nyilvánosságra az ütemcsökkentés konkrét időpontjait, az idei évre vonatkozóan ezt a pénzügyminiszter tette meg. Érdekesség, hogy a 2000. év elején történt forint elleni spekulációra a

ára is van: a dezinfláció üteme lassulhat, vagy a folyamat akár meg is fordulhat. Közeledve a maastrichti kritériumok által is eloirt árstabilitás eléréséhez, ez az árfolyampályán keresztül történő alkalmazkodás már egyre kevésbé lesz hatékony eszköz, és a sokkok kezelése a fiskális politikára hárul (itt jelenik meg ismét a fiskális és a monetáris politika koordinációjának szükségessége).

Ilyen aszimmetrikus sokkok kezelésére azonban egy szélesebb árfolyamsáv jobb lehetőséget adna, egy leértékelődéssel kedvezőbb helyzetet teremtve a hazai gazdaság húzóerejének számító exportnak. Fontos megjegyezni, hogy ez a fajta árfolyampolitikai korrekció semmiképpen sem helyettesíti a fiskális politika alkalmazkodását, amennyiben ugyanis ez nem történik meg, a fizetoeszköz piaci árfolyama tartósan eltávolodhat az előre kijelölt – egyensúlyi – középárfolyamtól. Ekkor a jegybank ugyan magasabb kamatemeléssel csökkentheti a leértékelődési nyomást, de ha a leértékelődési spekulációt az egyensúlyi helyzet romlására vonatkozó várakozások erősítik, az árfolyam hosszabb távon mindenképpen leértékelődik. A magasabb kamatszint e mellett megnöveli a költségvetés kamatkidadásait – ami önmagában is veszélyezteti az erre vonatkozó konvergencia kritériumokat –, lassítja a magángazdaság növekedési ütemét és veszélyeztetheti az inflációs pályát is. Ezért az árfolyampálya hitelességének megőrzéséhez a külső egyensúlyi céllal konzisztens fiskális politika szükséges, még egy szélesebb árfolyamsáv esetében is.

Tokepiaci sokkok

A jelenlegi szűk árfolyamsáv fenntartásának költségeit nagyon megnövelhetik a nemzetközi tokepiacokon lezajló válságok, amelyek főleg a hazai kamatpolitikára vannak negatív hatással. A jegybanknak a szűk sávban ugyanis csak korlátozott tere van arra, hogy befolyásolni tudja a belföldi kamatok szintjét, hiszen a kamatparitás miatt olyan kamatszintet kell fenntartani, amely konzisztens az árfolyam alakulásával. Egy ilyen korlátozott rezsimben az MNB nem tud arra kötelezettséget vállalni³⁵, hogy a hazai reálgazdasági folyamatoknak megfelelő kamatszint alakuljon ki.

A belföldi gazdasági folyamatokkal nem egyező kamatszint komolyan veszélyeztetheti a gazdaságpolitika célkitűzéseinek megvalósulását. Az 1998-as orosz válság idején a szűk árfolyamsáv hitelességének megőrzése csak a belföldi kamatok emelkedésével volt megőrizhető (lásd szeptemberi kamatemelést). Ehhez hasonló negatív sokkok esetén a kamatelés egyetlen alternatívája a fizetoeszköz leértékelése lehetne, ez azonban kedvezőtlen hatással lenne az elsődleges célként meghirdetett dezinflációra. Erre jelentene megoldást az árfolyamsáv szélesítése, amely egyfajta pufferként helyet adhatna egy eseti leértékelődésnek, de az ezzel járó negatív hatások miatt ez is csak akkor lenne tolerálható, ha a reálgazdaság szereplői a forint sávon belüli ingadozását csak átmeneti jelenségnek tekintnék, és a középárfolyam továbbra is megőrizné hitelességét.

jegybank részben éppen a csúszás mértékének mérséklésével válaszolt, jelezve ezzel, hogy szilárdan ragaszkodik a meghirdetett árfolyam-politikájához.

³⁵ Ennek oka az, hogy a tokeáramlások jelenlegi liberalizáltsága mellett a hazai makrogazdasági helyzet külföldi megítélése csak egy részét adja a tokeallokációjáról meghozott döntéseknek, így a konzisztens kamatszint számos, a belföldi gazdaságot nem érintő komponens függvényeként alakul ki.

Hasonló a helyzet a pozitív tokepiaci sokkokkal kapcsolatban is, mint amilyenek például 1998 és 2000 elején³⁶ érték Magyarországot, ahol is a jegybanknak a konzisztens kamatszint fenntartásához aktív sterilizációs politikát kell folytatnia. Az ilyen jellegű befektetői rohamok azzal is magyarázhatóak, hogy a szűk árfolyamsáv és a monetáris politika hitelessége miatt az árfolyamkockázat kicsi – maximum 4,5 százalék -, ami csökkenteti a befektetések kockázatát. A jelenlegi helyzet hasonlatos egy olyan opcióhoz, amelyben a jegybank olyan szituációt teremt, melyből a külföldi befektető maximum 4,5 százalékos veszteséggel bármikor kiszállhat. A szélesebb árfolyamsáv erre vonatkozó hatásai különbözőek lehetnek. Egyes vélemények szerint az MNB-nek meg kellene drágítania ezt az opciót, és a kockázat növelésével – ami a szélesebb sávból fakad – a spekulatív toke beáramlása lecsökkenhet. Ezzel szemben mások arra hívják fel a figyelmet, hogy egy ilyen rendszernél az árfolyam felértékelődésére vonatkozó spekulációk nagyobb volumenu tokebeáramlást ösztönöznek, hiszen a forintban denominált eszközök a fizetőeszköz felértékelődése után többet érnek euróban, ami extraprofitot juttatja a befektetőket. Amennyiben ezek a felértékelődési várakozások hosszabb távon is fennmaradnak, az önbeteljesítő folyamat veszélyeztetheti a gazdaság versenyképességét is. Ez a veszély akkor hárítható el, ha a jegybank az árfolyamot elsősorban nem devizapiaci intervencióval³⁷, hanem kamatpolitikai lépésekkel próbálja meg stabilizálni.

Mint a fentiekből láthattuk, a szélesebb árfolyamsáv potenciális költségei valóban a kiszámíthatóság csökkenéséből fakadnak, ami talán az egyik legfontosabb faktora volt a gazdaság 1995-ben kezdődő stabilizálódásának. A következőkben ezeket vizsgálom meg részletesebben.

Mivel a nominális árfolyam napi ingadozásából származó kockázat kezelésére már megtalálhatóak a megfelelő pénzügyi eszközök – határidős és derivatív termékek -, ezért az ebből fakadó nagyobb volatilitás most már vállalható költséget jelent. A megfelelő technikák hiánya miatt ezek a költségek 2-3 évvel ezelőtt jelentősen magasabbak lettek volna.

Ugyancsak a bizonytalanságot jelképezi, hogy a szélesebb sávban a forintkamatoknak nagyobb árfolyamkockázat elleni prémiumot kell magukba foglalniuk, ami valamelyest megnövelheti a belföldi kamatszintet. Ez a hatás főleg a rövidlejáratú befektetéseknél érezhető hatását, ahol a rövid időhorizont miatt akár egy 1 százalékos kamatváltozás is nagy hozamkülönbségeket eredményezhet. Bár a rövidtávú folyamatok könnyen átszivároghatnak a hosszú távú kamatokra is, a befektetések lejáratának növekedésével az elvárt kamatprémium csökken, éppen a konvergencia miatt. Hazánk esetében a problémát az jelenti, hogy az eladósodott gazdasági szereplők forrásköltségei erőteljesen a rövid lejáratokhoz kötődnek³⁸: az államháztartás belföldi adósságállományának átlagos lejáratát 2 év alatt van, valamint a banki hitelek számottevő része is egy éven belüli lejáratú rendelkezik.

³⁶ Az idei év eleji kétségbeesett jegybanki kamatcsökkentések – 300 bázispont – jól jelezték, hogy az MNB kénytelen volt a piaci folyamatok után menni, ami felvetette azt a kérdést, hogy egy ilyen kis, nyitott gazdaságban lehetséges-e egyáltalán önálló kamatpolitikát folytatni.

³⁷ Az eros intervenció ugyanis a kamat és árfolyampálya inkonzisztenciáját jelenti, mint az idén év elején is megfigyelhető volt.

³⁸ Ennek oka részint a bizonytalan inflációs szint, valamint a tokepiacok fejletlensége.

A bizonytalanság harmadik szintje a meghirdetett politika hitelességével kapcsolatos. A szűk árfolyamsáv nominális horgonyt jelent a gazdaságnak, ami azonban csak addig tartható fenn, amíg a tokepiacok hitelesnek tekintik a makrogazdasági politikát. Ehhez egy szigorú kötelezettségvállalás szükséges mind a fiskális, mind a monetáris politika részéről. Ez természetesen szélesebb sáv esetén is fennáll, de ez a rezsim lehetőséget ad arra, hogy a monetáris hatóság átmenetileg a meghirdetettől eltérő, diszkrecionális politikát folytasson. Ennek segítségével az eltervezett pályától való eltérést az árfolyam leértékelődésével lehet, azaz átmeneti inflációval lehet korrigálni. A veszély azonban itt is megvan: amennyiben ugyanis ez a fajta korrekciós mechanizmus beépül a várakozásokba – és ezen keresztül az árazási és a bérezési folyamatba –, az megnehezíti a meghirdetett nominális pálya megvalósítását.

Az érveket és ellenérveket összefoglalva a csúszó leértékelés megszüntetése után célszerű az árfolyamsávot kiszélesíteni. Ennek segítségével teljesíthető az EMU kritériumként megjelölt inflációs szint elérése is. A szélesítés bevezetésénél azonban mérlegelni kell, hogy a hosszú távú árfolyamalakulás minél kiszámíthatóbb legyen, és hogy az árfolyam megnövekedett volatilitása csak az átmeneti sokkok kezelésére szolgáljon. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a gazdaságban fellépő strukturális egyensúlytalansági problémákat ezek mellett is a fiskális politika alkalmazkodásával kell orvosolni.

A sáv szélessége

Az optimális sáv szélességének kiszámításával sokat foglalkozott az ide vonatkozó szakirodalom³⁹, a jelenlegi helyzetben azonban ajánlatos a sávot ± 15 százalékra kiszélesíteni.

Ennek első, talán legfontosabb oka az, hogy az ERM II-vel való kompatibilitás ezt kívánja meg. A csatlakozásunknál valószínűleg nem lesz lehetőségünk azonnal megállapodni az ECB-vel egy szűkebb árfolyamsávban.⁴⁰ Amennyiben azonban a magyar gazdaságpolitika az árfolyam nominális horgony szerepére alapozva akarja a konvergenciát elérni, egy ilyen széles sáv túl nagy bizonytalansági tényezőt jelentene. Mivel az árfolyamrezsim változása önmagában destabilizáló hatású lehet, ezért az lehet az áthidaló megoldás, hogy az MNB implicit belső intervenció sávot (± 5 százalék) tart fenn, és aktívan beavatkozik az árfolyamvolatilitás mérséklésének érdekében. Világossá kell tenni, hogy a jegybank a sáv közepét tarja az árfolyam kívánatos pozíciójának, és a sáv maradék része csak pufferként szolgál.

Ennek a rendszernek a bevezetéséhez nem szükséges semmilyen átmeneti időszakot kijelölni. A fokozatos több lépcsős nyitást azért javasolják, hogy a piaci szereplőknek legyen idejük felkészülni a nagyobb árfolyam-ingadozásra. Mivel azonban az MNB-nek nem áll szándékában a nagyobb árfolyam ingadozás, és ragaszkodik a nominális horgony funkciójához, valamint a kiszámíthatósághoz, ezért a lassú piaci alkalmazkodásból származó költségeket azonnali sávszélesítés esetében sávon belüli intervenció politikával is lehet mérsékelni.

³⁹ Svensson (1994), Beetsma és Ploeg (1992).

⁴⁰ Legfeljebb akkor, ha belépésünk annyira elhúzódna, hogy addigra már több éve sikerült elérnünk a megfelelő inflációs szintet, ami egyfajta biztosítékot jelenthetne az ECB-nek.

A szimmetrikus szélesítés melletti érv az, hogy egy aszimmetrikus nyitás a sávközép árfolyam áthelyezését jelentené. Mivel azonban jelenleg semmilyen jele sincsen annak, hogy a forint – lefele vagy felfele – félre lenne árazva, ezért az árfolyamsáv eltolása a jegybank preferenciáinak megváltozását jelezhetné a piaci szereplők számára. Az árfolyamrendszer e mellett akkor a leghatékonyabb, ha képes megőrizni a sávközép árfolyamnak a piaci várakozásokat befolyásoló szerepét.

Idozítás

Az árfolyam-politika változtatásának szükségességén felül annak idozítése is reneteg megválaszolható kérdést vet fel.

Az első ilyen jellegű probléma az, hogy célszerű-e EU tagságunk elnyerése után azonnal belépni az ERM II-be, még akkor is, amennyiben az inflációs differencia a 2-3 százalékpontos termelékenységnövekedési különbséget tartósan meghaladja?

- Az árfolyam rögzítése széles sávval elméletileg akkor is lehetséges, ha ez az inflációs különbség fennáll. Ekkor úgy kerülhető el a versenyképesség romlása, ha a monetáris hatóság a piaci árfolyamot folyamatosan gyengülni hagyja a paritással szemben. Ez a fajta rendszer azonban önmagában hordozza a mindenkori kiigazítás valószínűségét, és ezzel alááshatja a jegybank középárfolyam paritásra vállalt kötelezettségvállalásának hitelességét. Ez főleg akkor jelent problémát majd, mikor a központi bank véglegesen rögzíteni kívánná a fizetoeszköz árfolyamát (az EMU csatlakozás kapujában), és ennek hitelességének biztosítására semmilyen eszköz nem áll már rendelkezésére. Az ilyen jellegű bizalmatlan környezet a tokepiacok számára is kedvezőtlen, hiszen az ország kedvező megítélése önmagában is felgyorsíthatja a konvergencia kritériumok teljesítését, amennyiben azonban a kötelezettségvállalás nem eléggé hiteles, a tokebeáramlás destabilizáló hatással is lehet, ami szélsőséges esetben az árfolyamsáv feladására is kényszerítheti a jegybankot.
- Elméletileg, amennyiben az EMU tagság által kínált potenciális elonyök érdekében a döntéshozók hajlandóak a jelenben költségeket is felvállalni, elképzelhető az árfolyam stabilizálása még magasabb inflációs differencia esetén is. Ez azonban csak úgy történhet meg, ha a gazdaság nominális pályáját hatékonyan szabályozó bérmegállapodásokkal és megfelelő fiskális politikával megtámogatják. Minden más esetben azonban elkerülendő ez a stratégia, tartósan csak az inflációt okozó fundamentális tényezők felszámolása után kerülhet sor az árfolyampálya megváltoztatására. Amíg tehát az inflációs folyamat a forint árfolyamának trendszerű leértékelését vetíti elő, nem célszerű az árfolyam paritásának rögzítése.

Ugyancsak megvizsgálandó az az eset is, amikor az inflációs különbség hamarabb csökken le, minthogy EU taggá válna az ország. Szükséges-e ilyen esetben az árfolyam unilaterális rögzítése az euróhoz?

- Mivel egy ilyen átmeneti időszakra nincsen túlzott értelme a hatékonyan működő nominális horgony funkció feladásának, ezért úgy tunik, hogy ekkor szükséges lépés lenne az unilaterális rögzítés. Mivel azonban a rögzítésnél a

fünt már részletezett veszélyforrások fokozottan érvényesek, ezért ezt a lépést mindenképpen egy szélesebb árfolyamsáv bevezetésével kell kombinálni. A szélesebb sáv a nominális felértékelődés lehetőségén keresztül segíthet az inflációs cél elérésében is.

Összefoglalva az árfolyamrendszer megváltoztatásának optimális időpontja az, amikor a lépésnek nincs az eddig hitelesen folytatott politika megváltozására utaló üzenete.

Másrészt azonban méltányolható érv lehet a meglepetésszerű, a piaci várakozásokat megelőző lépés az árfolyamrendszer megváltoztatására. Jelentős árfolyampolitikai változtatások ugyanis ritkán vannak előre bejelentve, annak érdekében, hogy a spekulatív tokebeáramlást megelőzhessék, és hogy a fiskális politika céljait és a pénzügyi szféra stabilizációját ne veszélyeztessék. Érdemes azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy a meglepetésszerű döntésnél fontos, hogy az inkább a várt időpontnál hamarabb, minthogy később történjen meg. Éppen ezért nem zárható ki, hogy a döntéshozók (a fiskális és a monetáris politika egyeztetett lépéseként) még az előtt jelentik be az árfolyamrendszer megváltoztatását, mielőtt az inflációs differencia a kívánt szintre mérséklődne.

Az összekötő kapocs: a tokepiaci folyamatok liberalizáltsága

A fennálló tokekorlátozások jelenthetik az egyik legnagyobb kihívást Magyarország, és a többi csatlakozni kívánó ország előtt. Az EU csatlakozással ugyanis meg kell szüntetni minden még fennálló korlátozást, a szabad tokeáramlás megteremtése érdekében. E mellett a konvergencia játék következményeként a beáramló toke (legyen az működő, portfólió, vagy spekulatív természetű) jelentős megnövekedésére kell számítani. Bár derogációk kérhetőek a csatlakozási tárgyalások során, a magyar kormány kifejezte szándékát, hogy 2002 végéig felold minden korlátozást – kivéve a föld és az ingatlanvásárlásra vonatkozókat. Ennél tovább – a feloldások pontos menetrendjét – a kormány nem hozott nyilvánosságra. Egy ilyen ütemezésben lezajló liberalizáció jelentős hatással van a jelenlegi árfolyamrendszerre. Szabad tokemozgásoknál ugyanis a csúszó leértékelés, mint meglehetősen merev rendszer nagyban elveszti cselekvőképességét és hatékonyságát, ami veszélyeztetheti a jegybanki hitelességet. A tokemozgások előtti korlátok lerombolása tehát erőteljes elmozdulási kényszerrel jelentene a jegybanknak egy szélesebb árfolyamsáv felé, természetesen úgy, hogy a jelenlegi rendszer elonyeit megőriznék. Amennyiben Magyarország a korábbi EU csatlakozás ígéretében valóban elmozdít minden akadályt a tokefolyamatok elöl, úgy ez a jegybank számára azt jelenti, hogy a sávszélesítést korábban kell meglépnie, mint hogy a forintot rögzítik az euróhoz. Ennek hiányában maga az EMU csatlakozás válhat kérdésessé, hiszen egy rigid árfolyamrendszerben, szabadon beáramolható toke mellett igen nehéz lenne a forintot stabilan tartani.

A tokefolyamatok liberalizációjának azonban számos területen azzal kell járnia – elkerülendő a nagy sebességű gyors toke be- és kiáramlásokat –, hogy a fiskális és monetáris politikának minden körülmények között konzisztensnek kell lennie az árfolyampolitikával és a makrogazdasági stabilitással (a nyugati európai példánál

látható, hogy milyen következményekkel járhat ennek ellenkezője). Ezen felül olyan politikát kell folytatni, hogy az támogassa és erősítse a pénzügyi intézményeket – a felügyeleti rendszer erősítése, kockázatmenedzsment elterjedése. Általánosságban a gazdaságpolitika és a csatlakozási tárgyalások teljes transzparenciája és nyomon követhetősége is kiemelt fontossággal bír, amennyiben csökkenti a meglepetésszerű események előfordulását a pénzügyi piacokon.

Az IMF (World Economic Outlook, 2000) szakértői megjegyzik, hogy éppen a nagy tokebeáramlás következtében megnövekedő árfolyam instabilitás miatt, a csatlakozni vágyó országoknak érdeke lehet minél előbb csatlakozni az eurózónához.

Összefoglalás

A Magyarországgal kapcsolatos gondolatok összefoglalásául megpróbálom felvázolni az árfolyampolitikai dilemma sarokkövét, és ajánlást megfogalmazni a következő évekre. Az árfolyampolitika kettős célt szolgál, egyrészt befolyásolja a fizetési mérleg egyensúlyát, másrészt hatást gyakorol az inflációra az importárak változtatásán keresztül. A két cél ellentétes árfolyammozgást igényel. Az árfolyam és a kamat befolyásolhatósága egymás rovására növelhető csak. A szabadabb árfolyam kockázatoknak teszi ki az exportálókat, viszont a jegybank dezinflációs politikát folytathat a kamatlábak segítségével. Az árfolyampolitika megválasztása tehát a versenyképesség és az infláció közötti választás kérdéseire redukálható, ahol előbit a kormány, utóbbit a jegybanknak kellene képviselnie. Az elmúlt évben az infláció messze felülmúlta a kormány 6,3 és a független elemzők 8-9 százalékos várakozásait. A folyó fizetési mérleg egyenlege, viszont a megelőző évinél is jobb lett, a GDP 4 százaléka. Ezek szerint az árfolyampolitikai váltásnak az inflációcsökkentést kellene támogatnia, hisz ez nemcsak jegybanki és kormányzati közös érdek, hanem az EMU csatlakozásnak is elengedhetetlen feltétele, míg a külső egyensúly nem. Egy ilyen megoldás lenne a leértékelés felfüggesztése, a mielőbbi sávszélesítés majd kamatpolitikai eszközök bevetése. A sávszélesítés előzetes bejelentése mellőzendő, amíg a piac felértékelési nyomás alatt tartja a jegybankot, mert ez spekulációs nyomást kiváltva a bejelentett határidő előtti szélesítésre kényszerítheti a jegybankot, amivel a hitelessége romlik.

Ha a felszín alá nézünk, akkor láthatjuk, hogy az infláció kiugró értékéből hozzávetőleg 1,5 százalékpontot magyarázott az olajárak emelkedése, és közel ugyanennyit a dollár/euró árfolyam változása. Viszont a kereskedelmi mérleg az év végére jelentősen emelkedett megközelítve a 4 milliárd eurót, és a folyó fizetési mérleg is az év végén szökött fel hirtelen. Azóta a dollár jelentősen gyengült az euróhoz képest, és az olaj ára is stabilizálódott egy alacsonyabb szinten. Ezért úgy látom, hogy az infláció csökkenése az árfolyam felértékelődése nélkül is megvalósul. Így az árfolyamrendszer jövőbeni ajánlott alakulása:

A havi leértékelési ütem fokozatosan csökken, az áprilisi csökkentést az infláció számottevő esése után – amit az év végére várhatunk – újabb követi.

2002-ben az MNB áttér az irányított vagy a pizskos lebegtetéses árfolyampolitikára. A forintot az euróhoz kötik, és ezzel egyidejűleg a sávot ± 15 százalékra kiszélesítik. A szélesebb sávon belül tanácsos egy nem hivatalos belső, $\pm 2-5$ százalékos

széles sávot fenntartani. A jegybanknak ezen belül célszerű tartani az árfolyamot – aktív menedzseléssel –, annak érdekében, hogy megőrizze, és megfelelő mértékben kombinálja a kiszámíthatóságot és a rugalmasságot.

Amikor Magyarország az EU tagjává válik – várhatóan 2004-ben –, egyidejűleg csatlakozik az ERM II-höz, és alkalmazza az azzal járó megfelelő szabályozási rendszert. Ezzel a forgatókönyvvel hazánk legkorábban 2006-ban vezetheti be az eurót.

Gondolatkísérletek

A maastrichti kritériumokat sokan sok helyen kritizálják. A dolgozat kritikával illette az inflációs kritériumot a BS hatás miatt, az államadósra vonatkozót annak esetlegessége miatt, bírálják az effajta kritériumokat a „mérlegelési effektus” fellépése miatt is. De van még egy szempont, ami ellene szól a kritériumok felé való gyors közelítésnek. Az elkövetkező években számos strukturális reform – oktatás, egészségügy, nyugdíj – megvalósítására és infrastrukturális beruházásokra lenne szükség, valamint az EU tagság feltételeinek való megfelelés is nagy nyomással jelentkezik a fiskális és a monetáris politikára. Ezek megvalósítása azonban épp az EMU kritériumok felé történő elkötelezettség, a nominális konvergencia feltételeinek teljesítése miatt könnyen elhalasztható vagy elmaradhat. Ez a kérdés arra a furcsa ellentmondásra világít rá, hogy az EMU kritériumok túlságosan szorgalmas teljesítésének vágya, így éppen az EU csatlakozás késleltetését okozhatja.

Végezetül arra a problémára is felhívom a figyelmet, hogy a korábbiakban vázolt termelékenységnövekedési különbség az EMU csatlakozás után is fennmarad. Mivel azonban ekkor már nem tolerálható sem az infláció emelkedése, sem a nominális árfolyam kiigazítása, így a Balassa-Samuelsontól fakadó reálfelértékelődési nyomás nem tud utat találni magának. Ez a folyamat már most is érzékelhető az EMU átlagánál jóval gyorsabban növekvő gazdaságoknál (például Írország és Finnország). Erre a problémára kétféle megoldás kínálkozik:

Vagy az árfolyam végleges rögzítésénél kell egy, az egyensúlyinál felértékeltébb árfolyamot meghatározni a jövőbeni reálfelértékelődés kompenzálására, amely rövidtávon hátrányosan érintheti az adott ország külkereskedelmi pozícióját;

Vagy pedig restriktív fiskális politika folytatására kényszeríti a csatlakozó ország kormányát, ami pedig ismét visszavezet bennünket az elobb felvázolt problémához, miszerint a szigorú költségvetési politika hatására elmaradhatnak költséges, de kulcsfontosságú reformok és beruházások.

Ezzel az utóbbi eszközzel élnek a ma hasonló problémával szembesülő eurózónabeli tagállamok. Írország jelenlegi példája azonban azt mutatja (az év elején, az EU – az Ecofin, a pénzügyminiszterek tanácsa – hivatalosan is megfedte Írországot annak fiskális lazítása miatt, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tavalyi 4,8 százalékos elsődleges költségvetési többlet a tervezett adócsökkentések miatt idén 4,3 százalékra mérséklődött volna), hogy a még oly restriktív gazdaságpolitika sem képes az inflációt az elvárásoknak megfelelően alacsony szintre leszorítani.

Irodalomjegyzék:

- Antal László: Kiigazítás – ahogy én látom, Közgazdasági szemle, 1998. február
- Balassa Béla: The purchaing power parity doctrine: a reappraisal, *Journal of Political Economy* 72, 1964
- Ball, Laurence: What determines the sacrifice ratio?, *Monetary Policy*, szerkeztette Mankiw, N. G., University of Chicago Press, Chicago, 1994
- Bernanke, Ben S. és Mishkin, Frideric S.: Inflation tergeting: A new framework for monetary policy?, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 11, 1997 szeptember
- Beetsma, R.M.W.J. és Ploeg, F. van der: Exchange rates bands and optimal monetary accommodation under a dirty float, Working paper, University of Amsterdam, Amsterdam, 1992
- Blanchard, Olivier: Optimális Dezinfláció Magyarországon, Mérsékelt Infláció, Az átalakuló gazdaságok tapasztalatai, Szerkesztette: Carlo Cottarelli és Szapáry György, 1998, IMF-MNB
- Blejer, M. J., Leiderman, Frenkel L. és Razin, A.: Optimum currency areas: new analytical and policy developments, IMF working paper, Washington, 1997
- Borensztein, E. és Masson, P.R.: Exchange rate arrangements of prviously centrally planned economies, Financial sector reforms and exchange arrangement in Easstern Europe, IMF occasional Paper, No. 102, 1993
- Chinn, M.D.: The usual suspects? Productivity and demand shocks ans Asia-Pacific real exchange rates, Oesterreichische Nationalbank working paper 31, 1998
- Csermely Ágnes: Az inflációs célkituzés rendszere, Közgazdasági Szemle, 1997. március
- Darvas Zsolt: Kamatkülönbtség és árfolyam-várakozások az elore bejeletett kúszó árfolyamrendszerben, Közgazdasági Szemle, 1996.
- De Grauwe, P.: The economics of monetary integration, Oxford University Press, Oxford, 1998
- European Comission: Agenda 2000: For a stronger and wider union, Vol. 1, DOC/97/6., Strassbourg, 1997 július
- Fischer, S.: The role of macroeconomic factors in growth, *Journal of Monetary Economics*, 32, 1993
- Gros, Daniel és Thygesen, Niels: *European Monetary Integration*, Longman, London, 1992
- Halpern László és Wyplosz, Charles: Equilibrium exchange rates in transition economies: further results, IMF staff papers, 1998 november
- Hochreiter, E. és Winckler, G.: The advantages of tying Austria's hand: the success of the hard currency strategy, *European Journal of Political Economy*, 83-111.o., 1995
- Horváth Ágnes és Szalai Zoltán: *Az európai Gazdasági és Monetáris Unió*, egyetemi jegyzet 1999
- IMF – Word Economic Outlook, Focus on Transition Economies, 2000 október
- Koping-Datorg: Konjunktúrajelentés, A Világgazdaság és a Magyar Gazdaság Helyzete és Kilátásai 1999 oszén, 1999/3

- Kopits György: A közép- és kelet-európai országok árfolyam-politikája az európai Gazdasági és Monetáris Unió összefüggésében, *Külgazdaság*, 2000/2
- Kornai János: Kiigazítás recesszió nélkül – Esettanulmány a magyar stabilizációról, *Közgazdasági Szemle*, 1996 július-augusztus
- Krugman, P. és Obstfeld, M.: *International economics: Theory and Evidence*, Addison-Wesley, New-York, 1997
- MacDonald, R.: What determines real exchange rates? The long and sort of it., IMF working paper, 1997
- Magyar Nemzeti Bank: Jelentés az infláció alakulásáról, 2000 március
- Magyar Nemzeti Bank: Éves és havi jelentések, 1995-2000-04-24
- Mussa, M., Masson, P., Swoboda, A., Jadresic, E., Mauro, P. és Berg, A.: Exchange rate regimes in an increasingly integrated world economy, IMF working paper, 2000 áprilisa
- Obstfeld, M. és Rogoff, K.: *Foundation of international Macroeconomics*, MIT Press, Cambridge, 1996
- Official Journal of the European Communities, 1998 november 13.
- Oláh György és Vojnits Tamás: Hungary: Set for a convergence, OTP Bróker tanulmány, 2000 január
- Portes, R.: Integrating the Central and Eastern European Counties into the international monetary system, Center of Economic Policy Research occasional paper No. 14, London, 1994
- Rosati, D.: Exchange rate policies during transition from plan to market, *The Economic of Transition* 4, 1996
- Sachs, J.D.: Economic transition and the exchange rate regime, *American Economic Review Papers and Proceedings* 86, 1996
- Siklos L. Pierre és Ábel István: A reálárfolyam mint monetáris célváltozó és a sterilizációs gyakorlat Magyarországon, *Külgazdaság*, 1997/5
- Svensson, Lars E.O.: Why exchange rate bands?, *Journal of Monetary Economics* 33, 1994
- Szapáry György és Jakab Zoltán: A csúszó leértékelés tapasztalatai Magyarországon, *Közgazdasági Szemle*, 1998 október
- Tarafás Imre: A kamat, az árfolyam és a forint hátralévo évei, megjelenés alatt, 2001
- Temprano-Arroyo, Heliodoro és Feldman, Robert A.: Selected transition and Mediterranean countries: an institutional primer on EMU and EU accession, *Economic of Transition*, Volume 7, 1999
- Treaty on European Union (Treaty of Maastricht), Brüsszel, 1992 február 12.
- Usprung János: Kell-e nekünk önálló valuta?, *Figyelo* 23. oldal, 2000/15. szám
- Weber, Axel A.: Sources of Currency Crises: An empirical analysis, Oesterreichische Nationalbank working paper 25, 1998 március

Csillag Márton:

A kereseti szerkezet átrendeződése és a munkaero-piaci szelekció az átalakulás időszakában

A kelet-európai gazdasági átalakulás munkaero-piacának egyik legnagyobb hordereju és leglátványosabb vonása a kereseti szerkezet átrendeződése, ami hazánkban jelentos reálkereset csökkenéssel párosult. Pontosabban: majd' minden volt szocialista országban a korábbi viszonylag csekély kereseti egyenlőtlenségekhez képest már az átalakulás kezdeti szakaszában megugrottak a kereseti különbségek. Ezen általános tendencia mögött jórészt két empirikusan megfigyelhető átrendeződés állt: az iskolázottabb dolgozók relatív kereseteinek növekedése és a tapasztaltabb dolgozók kereseti elonyének jelentos mérséklődése. Ezt a folyamatot a szakirodalom az „emberi toke átértékelődése” névvel látta el, s számos kutatás rámutatott: az átmenet az iskolai végzettség számottevo felértékelődéséhez és a munkaero-piaci tapasztalat elértéktelenedéséhez vezetett.

1. Az emberi toke „átértékelődése”

A fenti empirikus megfigyelések magyarázatában azonban nincs egyetértés a kelet-európai kutatók között. A nemzetközi irodalomban nagyobb súllyal szerepel egy némileg sematizált leírás, amely a hagyományos szocialista modellhez közelítő gazdaságokra (Csehszlovákia, Kelet-Németország) tunik elfogadhatónak. Eszerint a szocialista korszakra az erosen szabályozott bértáblák (a „bértarifák”) voltak jellemzőek, amelyeken keresztül – híven a rendszer ideológiájához – a kommunista vezetok egyenlítő törekvéseiket érvényesítették, s a keresetek leginkább a ledolgozott évek számától függtek. Emellett a „termelő” szektorok elonyben részesültek, s így a nehézipari ágazatokban felülreprezentált fizikai munka viszonylag nagy anyagi megbecsülésnek örvendett. Ennek megfeleloen a nyugat-európai országokban tapasztalthoz képest elenyésző kereseti elonnyel rendelkeztek az iskolázottabb munkavállalók, viszont az idosebb dolgozók relatív keresetei a kapitalista munkaero-piacokhoz hasonló mértékűek voltak.

Ezután nem meglepo, hogy a központi szabályozás lebontásával egyidoben - azzal, hogy a béralku átkerült a vállalatok szintjére - a bérek jobban közelítenek az egyéni határtermékekhez, s így a keresetek szóródása megnö. Emellett a vállalatok és a munkavállalók megváltozott intézményi környezetben tevékenykednek, a nehézipari termékek iránti kereslet megszunik, a munkaszervezeteken belül is eltolódik a hangsúly a szellemi munka felé, s lassú technológiai megújulás is beindul. Vagyis értelemszerűen a szocialista munkaero-piacon szerzett tapasztalat már kevésbé használható, s így elértéktelenedik. A korábban elhanyagolt „nem-termelő” ágazatok termékei iránt megnö a kereslet, s így az iskolázottság felértékelődik. Ráadásul arra is számíthatunk, hogy egy képzetlenebb ember könnyebben alkalmazkodik a megváltozott gazdasági körülményekhez, s egy relatíve új technológia használatát is gyorsabban elsajátítja.

Vagyis a viszonylag fiatal és magasan képzett munkaeronek van keletje, s így az o keresetük felértékelődésére számíthatunk.

A hazai munkagazdászok ettol eltéro pontokra helyezik a hangsúlyt s jóval árnyaltabb képet festenek a keresetek alakulásáról. Eloszor is arra hívják fel a figyelmet, hogy a hetvenes évek második felétol a fentitól némileg különböző tényezok határozták meg Magyarországon a kereseteket, annak ellenére, hogy a bérszabályozás fennmaradt.¹ Érvelésük sokkal inkább támaszkodik a munkaero-piac működésének különlegességeire, mint a politikai követelmények ecsetelésére. Ebben az idoben keresleti oldalt a képzetlen munkaero iránti viszonylagosan magas igény jellemezte. A vállalatok a központi beruházási forrásokért folyó versenyben a tervekkel összhangban a mennyiségi célokat követték, nem a fogyasztói igényekre koncentráltak termelési profiljuk kialakításakor. Ennek megfelelően általános gyakorlat volt egyszerű termékek előállítását a nagyteljesítményű és viszonylag korszerű gépeken de a megfelelő háttér-infrastruktúra alkalmazása nélkül. Emellett az akadozó alapanyag ellátás és így a rendszertelen hajtások továbbra is fennmaradtak. Ez a két jellemző a vállalatokat arra ösztönözte, hogy nagy mennyiségű viszonylag képzetlen munkaerőt tartsanak készenlétben, akiknél a szakmai felkészültségnél jóval fontosabb volt az olyan fortélyok elsajátítása, mint például a nem megfelelő minőségű alapanyag felhasználása stb. A hetvenes években azonban általános munkaerohiány alakult ki, s így az egyenlítés helyett inkább a visszafogott átlagbérek mellett a kiemelkedő keresetekkel próbálták ösztönözni a munkásokat a termelés fokozására. Így a keresetek nagyobb szóródást mutattak, mint a hagyományos szocialista gazdaságokban. Az iskolázottságnak a keresleti viszonyokkal összefüggésben viszonylag alacsony kereseti hozama volt (bár tudjuk, hogy a felsőfokú végzettségűek egyéb juttatásokban kiemelkedő mértékben részesedtek), ellenben a munkahelyen eltöltött évek révén szereshető speciális fogások és nagyobb kapcsolati háló (ez utóbbi a munkák elosztásánál játszhatott szerepet) az idosebb dolgozókat hozták előnyös helyzetbe.

Másodszor egyetérteneK abban, hogy várható volt a korábbi rendszerben szerzett fortélyok elértéktelenedése és az iskolázott munkaero visszafogott előnyének megugrása, azonban felhívják a figyelmet néhány meglepő tényre, amellett, hogy a keresleti-kínálati viszonyok megfigyelésére nagyobb súlyt fektetnek.² Az emberi toke „átértékelődése” Magyarországon tényszeruen a következőt jelentette. A nyolcvanas évek közepétől (1986-tól) a felsőfokú végzettség relatív hozama folyamatosan emelkedett, s a kilencvenes évek közepén az általános iskolát végzettekhez képest a felsőfokú végzettségűek kereseti előnye mintegy kétszerese volt, mint egy évtizeddel korábban. A középfokú végzettségűek relatív előnye csak 1989 után kezdett növekedni, de csak kisebb mértékben (1,6-szorosára), míg a szakközépiskolát végzettek relatív helyzete nem változott a gazdasági átmenet folyamán (Köllo [2000]: 82-83). A munkaero-piaci tapasztalat értéke csak 1989 után kezdett csökkenni, s hét év alatt például a 30 év tapasztalattal rendelkezők bérelőnye a korábbi hetven százalékára csökkent (Kertesi – Köllo [1999]: 8-9). Azt is megfigyelték, hogy 1989 után a toke-

¹ A hetvenes-nyolcvanas évek magyar munkaero-piacáról lásd Galasi [1982] és Fazekas – Köllo [1990] nagyszerű tanulmányköteteit, az átalakulást intézményi oldalról pedig Gábor [1997] elemezte.

² Itt elsősorban a következő tanulmányokra támaszkodom: Ábrahám – Kézdi [2000], Kertesi – Köllo [1997], Kertesi – Köllo [1999], Kézdi – Köllo [2000] és Köllo [2000].

munka arány illetve az output és a fiatal-képzett munkások aránya közötti pozitív korreláció folyamatosan növekedett, a toke-munka arány viszont csak 1992 után kezdett növekedni (Kertesi – Köllö [1999]: 13-15, Köllö [2000]: 86-89).

Ezek a tények könnyen belefoglalhatóak a következő magyarázat-együttesbe (lásd Kertesi – Köllö [1999], Köllö [2000]). A nyolcvanas évek végétől a vállalatok képzett dolgozóikat a viszonylag korszerű gépekkel párba állítva termelékenységüket növelve próbálták talpon maradni, s ezen termelékenység növekedés eredményeit meg is osztották dolgozóikkal. Ebben az időben a fiatal képzett dolgozók relatív helyzete ugrásszerűen javult, lévén, hogy a szocialista időszakban viszonylag alacsony volt a felsőfokú végzettségű dolgozók aránya a népességben. A képzett munkások irányába történt keresleti eltolódás egyre több fiatalot ösztönzött az érettségi és diploma megszerzésére. A külföldi cégek megjelenésével és a csodtörvény érvényesítésével csak a hatékony, tokeintenzív technológiát alkalmazó vállalatok maradtak talpon. Nagyjából 1993 körül egy technológiai megújulás első jelei tapasztalhatóak, s úgy tűnik ez a termelési rend relatív magas képzettség igénye, valamint a szocialista rendszerbeli képességekhez képest új tudást igényel. Így tovább növekszik a fiatal-képzett munkaerő iránti kereslet, azonban a kilencvenes évek közepétől már egyre nagyobb számban kerülnek ki az új típusú közép- és felsőfokú iskolákból a fiatalok, s ezért nem növekszik tovább a képzett munkaerő relatív keresete.

Ebbe a történetbe azonban két jelenség nem illik bele: miért kezdődött a felsőfokú végzettségűek relatív helyzetének javulása már 1986-ban, illetve miért emelkedett – legalábbis az átalakulás első szakaszában (1993-ig) – ugyanolyan sebességgel az idősebb-képzett dolgozók relatív keresete, mint a fiatal-képzett dolgozóké (Kertesi – Köllö [1999]: 18-19). Emellett az sem világos, hogy azok a fiatal és képzett dolgozók, akik a nyolcvanas évek vége felé kerültek ki a munkaerő-piacra mennyiben hozhattak magukkal „új típusú tudást” (Kézdi – Köllö [2000])? Lehet, hogy csupán arról van szó, hogy a tokeeros cégek egyszerűen azért foglalkoztatnak nagyobb arányban fiatal és képzett dolgozókat, mert az ilyen emberek készségeinek a cég termelési technológiájához alkalmazkodó továbbfejlesztése kisebb költséggel jár és hosszabb idő alatt térül meg?

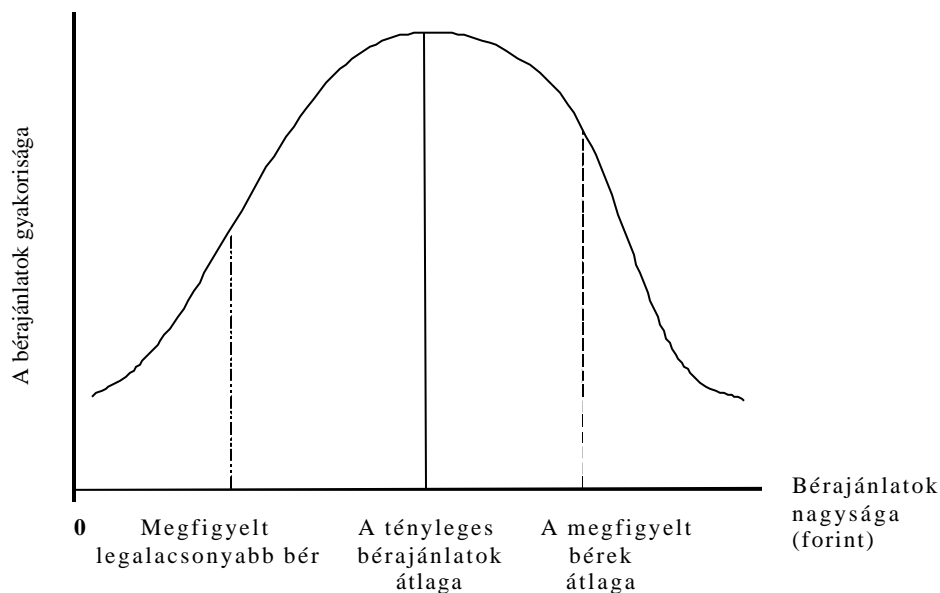
2. A munkaerő-piaci szelekció szerepe

Van egy további bonyodalom, amely a fenti eredményeket kissé bizonytalaná teszi: az, hogy miközben a foglalkoztatás az 1984-es szint 70 százalékára csökkent 1996-ra, addig belső szerkezete is jelentősen átalakult tíz év alatt. Míg a nyolcvanas évek közepén a foglalkoztatottak 46 százaléka legfeljebb az általános iskolát fejezte be, s 34 százalékuk rendelkezett legalább érettségivel, addig a kilencvenes évek közepén a mindenféle képzettséget nélkülöző dolgozók már csak 21 százalékát tették ki a munkaerőnek és az érettségizettek részaránya 48 százalékra nőtt. Ez annyit jelent, hogy a mintegy másfél millió állás megszűnése jórészt az alacsony iskolázottságú dolgozókat érintette (s ez a folyamat már a nyolcvanas évek második felében megindult). Az a tény, hogy az egyes munkaerő-piaci csoportok foglalkoztatottsága más-más mértékben épült le a következő, a szakirodalomban eddig kevésbé vizsgált kérdést veti fel: nem lehetséges-e az, hogy amikor bizonyos csoportok relatív helyzetének javulását látjuk,

akkor ez nem képzettségeik és képességeik relatív piaci értékének megemelkedéséből következik, hanem az adott csoport javuló összetételéből?

A korábbiak alapján világos, hogy egyes munkaero-piaci csoportoknál – így például a felsőfokú végzettségűeknél – a gazdasági átalakulás egyszerre relatív foglalkoztatottságuk és relatív kereseteik növekedésével járt. Ezt annak jeleként értelmezhetjük, hogy vannak olyan tényezők, amelyek mind a munkavállalási döntésben, mind a keresetek meghatározásában szerepet játszanak. Ez azzal jár, hogy azon jegyek, amelyek piaci értékének időbeli alakulásáról szeretnénk valamit mondani, a teljes népességbeli és az általunk megfigyelt, dolgozó népességbeli eloszlása szisztematikusan eltérhet egymástól. Márpedig mi arra vagyunk kíváncsiak, hogy a különböző képzettségű és képességű egyének milyen keresetekre számíthatnak a piacon, vagyis, hogy milyen a bérajánlatok eloszlása a népesség különböző csoportjai között, függetlenül attól, hogy ezek a bérajánlatok a piacon megvalósulnak-e.

A fenti helyzetet a következő módon lehet elképzelni. Minden egyén rendelkezik egy olyan kereseti szinttel, amely mellett indifferens számára, hogy munkába álljon-e vagy sem. Ha ennél magasabb ajánlatot talál a munkaero-piacon, úgy munkába áll, ellenkező esetben otthon marad. Ezt a számára minimálisan elfogadható keresetet nevezzük rezervációs bérnek, amely nagyságát számos általunk megfigyelt (nem, iskolai végzettség, kor, gyermekek száma) és nem megfigyelt tényező (munkakedv, milyen betegesek a gyermekek stb.) befolyásol. Mármint feltehetjük, hogy a piacon „elhangzó” bérajánlatoknak van egy olyan szintje, amely alatt igen kevesen vállalnak munkát, s így mi ezeket nem vagyunk képesek rögzíteni (vagyis a megfigyelt kereseti eloszlásunk alulról csonkolt lesz: lásd 1. ábra).

1. ábra. A megfigyelt és tényleges bérajánlatok (illusztráció)

Ennek következtében, ha a vizsgálódásunkat csak az éppen aktuálisan dolgozó egyénekre korlátozzuk, akkor a piaci bérajánlatokat rendszeren felülbecsüljük. Ezt a torzítást nevezi a szakirodalom *szelekciós torzításnak*.³

A fent leírtnál az általunk vizsgált helyzet valamivel bonyolultabb. Először is: a megfigyelt kereseteken alapuló becslésünk nem azonos mértékben lesz torzított a különböző munkaero-piaci csoportoknál. Ha van olyan tényező, amely egyszerre befolyásolja a munkavállalást és a kereseteket, úgy ennek a tényezőnek a keresetekre gyakorolt hatását ha csupán a megfigyelt keresetek alapján próbáljuk megbecsülni, úgy egyszerre két hatást mérünk. Egyrészt az "igazi" paramétert, amely azt mutatja meg, hogy mi a hatása a változónk *ceteris paribus* megváltoztatásának; másrészt annak a hatását, hogy ennek a tényezőnek változtatásával miképpen változik meg a minta összetétele. Ennek egy egyszerű példája az iskolai végzettség hatásának mérése. Az emberi toke elmélet alapján azt feltételezhetjük, hogy az iskolázottabb emberek (*ceteris paribus*) nagyobb hajlandóságot mutatnak a munkába állásra, mivel az iskola elvégzésének költségei ezáltal térülnek meg. Ugyanakkor ezek az emberek feltehetően termelékenyebbek is lesznek, s így magasabb bérajánlatokhoz is jutnak a piacon, mint képzetlenebb társaik. Így könnyen előállhat, hogy a magasabb iskolai végzettségű emberek esetében az általunk megfigyelt bérek kevésbé térnek el a számukra ajánlott bérek eloszlásától, mint a képzetlenebb dolgozóknál, s így náluk a fenti torzítás kisebb lesz.

Másodszor: a gazdasági átmenet különböző mértékben változtathatta meg a különféle munkaero-piaci csoportok számára ajánlott béreket. Például ha igaz az, hogy a korábbi, a szocialista munkaero-piacon megszerzett tapasztalat értékét veszítette az új gazdasági berendezkedésben, úgy az idosebb dolgozók ajánlati bérei nagyobb mértékben csökkentek, mint a fiatal dolgozóké. Így egyre kevesebb idosebb dolgozó talált számára elfogadható bérajánlatot a piacon, s az ő kereseteiknél egyre jelentősebb a szelekciós torzítás hatása. Így könnyen lehet, hogy az idős férfi dolgozók keresetei csak azért estek vissza kevésbé, mert a potenciális keresetek szempontjából gyengébb dolgozók közülük inkább kiszorultak a piacról.

3. A szelekció hatásának kimutatására használt módszerek

A fentiek alapján világos, hogy a munkaero-piaci szelekció miatt keletkező torzítás kiküszöbölése elengedhetetlen a keresetek, illetve az emberi toke értékének változásának pontosabb megismeréséhez. Ezt a hazai kutatásokban eddig azért nem hajtották végre, mivel eddig nem állt rendelkezésre megfelelő adatbázis. Ugyanis a kereseti egyenletek megtisztítása a szelekciós torzítástól egy olyan statisztikai eljárás segítségével kivitelezhető, amely megköveteli, hogy a foglalkoztatottak keresetei mellett adataink legyenek mind az adott időpontban dolgozók, mind a nem dolgozók egyéni és háztartási jellemzőiről. A dolgozatomban a KSH Háztartási Költségvetési Felvétel adataival dolgoztam, mivel - bár ezt az adatbázist hagyományosan nem munkaero-piaci elemzésekhez használják - vizsgálódásom céljainak több szempontból

³ A szelekciós torzítással foglalkozó irodalom Gronau [1974] és Heckman [1974] cikkeivel indult, az újabb fejleményekről lásd Vella [1998] összefoglalóját, a témakört pedig részletesen - és a technikai részleteket jól elmagyarázva - ismerteti Killingsworth [1983].

is megfelelt. Egyrészt a gazdasági átalakulás alatt is rendszeresen (kétévenként) felvették, másrészt a teljes népességről alapvető jellemzőiről szolgáltat információt; harmadrészt mintájának nagysága alkalmassá teszi a pontos ökonometriai becslések céljaira.

Dolgozatomban a munkaero-piaci szelekció jelenségét két módon vizsgáltam. Először két nagymintás (a teljes népesség 2%-os mintáján) adatfelvétel segítségével azt vizsgáltam meg, hogy mennyiben változott meg 1990 és 1996 között az emberi tőkének a foglalkoztatási esélyekre gyakorolt hatása az egyéb tényezők hatásának kiszűrése után. Ez a lépés azért volt indokolt, hogy megbizonyosodjam arról, hogy az iskolázottság és a kor valóban erösen befolyásolják az egyének foglalkoztatási esélyeit, s így nem csak elméleti érvek, de empirikus eredmények is alátámasztják a szelekció hatásának kiküszöbölésére tett kísérletet. A részvétel valószínűségét egy probit modellben⁴ becsültem meg, s az iskolai végzettség illetve a korcsoport mutatóin kívül a rezervációs béreket befolyásoló tényezőként a családi állapotot, az iskoláskornál fiatalabb és az iskoláskorú gyermekek, illetve a nyugdíjaskorúak háztartásbeli számát vontam be az elemzésbe, emellett még a helyi munkaerőpiac állapotát jellemző régió-településtípus változót szerepeltettem. Az eredmények a várakozásaimat igazolták. Az iskolai végzettség együtthatói mindkét nemnél másfél-kétszeresére növekedtek. Ez annyit jelent, hogy míg egy felsőfokú végzettségű férfinak (nőnek) egy minden egyéb tekintetben azonos általános iskolai végzettségű férfinál 11 százalékponttal (17 százalékponttal) magasabb esélye volt arra, hogy foglalkoztatott legyen 1990-ben, addig ez az esélykülönbség hat évvel később már 31 százalék (34 százalék) volt.⁵ Ugyanezek az adatok a szakmunkás és középfokú végzettségűekre: a férfiaknál 1990-ben 5 és 5, 1996-ban 15 és 18 százalékpont; a nőknél 1990-ben: 6 és 13 százalékpont, 1996-ban: 12 és 20 százalékpont. Bár már a rendszerváltozás évében is jelentős különbségeket találunk a korcsoportok foglalkoztatottsága között, a kor szerinti szelekció is felerősödött. A férfiaknál ez már a 45 fölötti korcsoportokban észlelhető változást hoz: a 35-40 évesekhez viszonyítva mindhárom 45 év fölötti korcsoportban 5 százalékponttal romlott egy minden más tekintetben azonos férfi foglalkoztatási esélye hat év alatt. A nőknél a harminc alattiak felére csökkentették a 30-34 éves korosztályhoz viszonyított esélykülönbségüket (a legfiatalabb korosztály [-12] százalékponttól [-6] -ra, az eggyel idősebb pedig [-8] -ról [-4] -re), míg az ötven fölöttiek helyzete tovább romlott ([-15] százalékpontos esélykülönbségről [-22] -re).

Másodszor a következő módon próbáltam megmutatni a munkaero-piaci szelekció jelentőségét. Egyrészt minden évre (1989, 1991, 1993, 1995, 1997) hagyományos kereseti egyenleteket becsültem az egyszerű legkisebb négyzetek módszerével (LNM), melyben az egyének emberi tőke változói (iskolai végzettség és potenciális munkaero-piaci tapasztalat), illetve a helyi munkaerőpiac állapotát jellemző

⁴ A probit modellekben a függo változó kétértékű (ebben az esetben: foglalkoztatott – nem foglalkoztatott). A független változókkal próbáljuk magyarázni a pozitív kimenet (itt: foglalkoztatott státus) bekövetkezésének valószínűségét. A becslés során maximum likelihood módszert használunk, s azzal a feltevéssel élünk, hogy a hibatag normális eloszlású.

⁵A számításoknál a referencia kategóriát az olyan, legfeljebb 8 általános végzettségű, 35-39 éves, nem házas, gyermektelen, budapesti lakosok alkotják, akiknek a háztartásában nem élt egyetlen nyugdíjaskorú személy sem.

munkanélküliségi ráta valamint az egyén munkahelyének ágazata révén magyaráztam a keresetek szóródását. Másrészt a szelekciós torzítást korrigáló a Heckman-féle kétlépéses eljárással is elvégeztük a keresetek becslését (Heckman [1979]). Itt az első lépésben probit egyenlettel a teljes mintára megbecsüljük, hogy milyen tényezők határozzák meg a munkaerő-piaci részvétel esélyét. Ezekben az egyenletekben egyrészt az egyén emberi tőke állományát mérő változókat, másrészt az egyén preferenciáit befolyásoló változókat szerepeltettük.⁶ Ebből az egyenletből a részvétel valószínűségének átalakításával kiszámítottuk a korrekciós változót, melynek segítségével lehetséges a szelekciós torzítás kiküszöbölése. A második lépésben a kereseteket becslünk meg legkisebb négyzetek módszerével, ahol független változóink ugyanazok voltak, mint az előbbi esetben valamint a korrekciós változó is szerepelt az egyenletben. Ezután kiszámítottuk a szelekciós torzítástól megtisztított, korrigált kereseteket.

Mindkét típusú regressziós becslésnél a függo változó a bruttó havi reálkereset természetes alapú logaritmus volt. A rendszeres havi kereseteken kívül kereseti adatunk tartalmazza a költségtérítéseket, a prémiumokat és jutalmakat, mivel ezek figyelembe vétele nélkül számottevően alulbecsülnék a keresetek felső negyedéhez tartozó egyének munkajövedelmeit. Azért választottuk a bruttó kereseteket függo változónak, mert úgy véljük, ha az adózást is figyelembe vennék, úgy egy nem-piaci erő hatását is mérnénk a piac értékelésével vegyítve, márpedig mi éppen ez utóbbira vagyunk kíváncsiak. A kereseteket a standard módon a fogyasztói árindex segítségével tettük az időben összehasonlíthatóvá, a logaritmikus transzformáció pedig csupán arra szolgál, hogy a keresetek eloszlását közelítse a hagyományos regressziós modellekben elvárt normális eloszláshoz.

Így a munkaerő-piaci szelekció révén kialakuló torzítást két szempontból is meg tudtam vizsgálni, s számszerűsíteni is tudtam. Mind az keresetek színvonalának általános felülrértékelésének mértékéről meg lehet bizonyosodni: ezt jelzi a korrekciós tényező együtthatója, illetve a megfigyelt és a korrigált keresetek különbsége; mind az emberi tőke hozam-becslésének hibájáról képet lehet alkotni azáltal, hogy az egyes változók a hagyományos és a Heckman-féle eljárással mért együtthatóit összevetjük. Az eredményeket a következő sorrendben ismertetem: először röviden összehasonlítom a hagyományos becslési eljárással mért együtthatókat a korábbi magyar kutatások eredményével, másodsor a szelekciós torzítás mértékét és időbeli pályáját ismertetem, harmadszor a torzítástól megtisztított együtthatók – vagyis az emberi tőke „piaci értékének” – időbeli pályáját írom le. Az eredmények nagy részét grafikonokon mutatom be, a szemléletesség kedvéért.

4. A keresetek empirikus vizsgálata

A kereseti decilisek időbeli pályája és a hagyományos LNM módszerrel készített regressziós becslések nagy vonalakban a fentiekhez hasonló képet mutatnak. Mindamellet úgy tünik, indokolt volt a férfiak és nők keresetének külön elemzése,

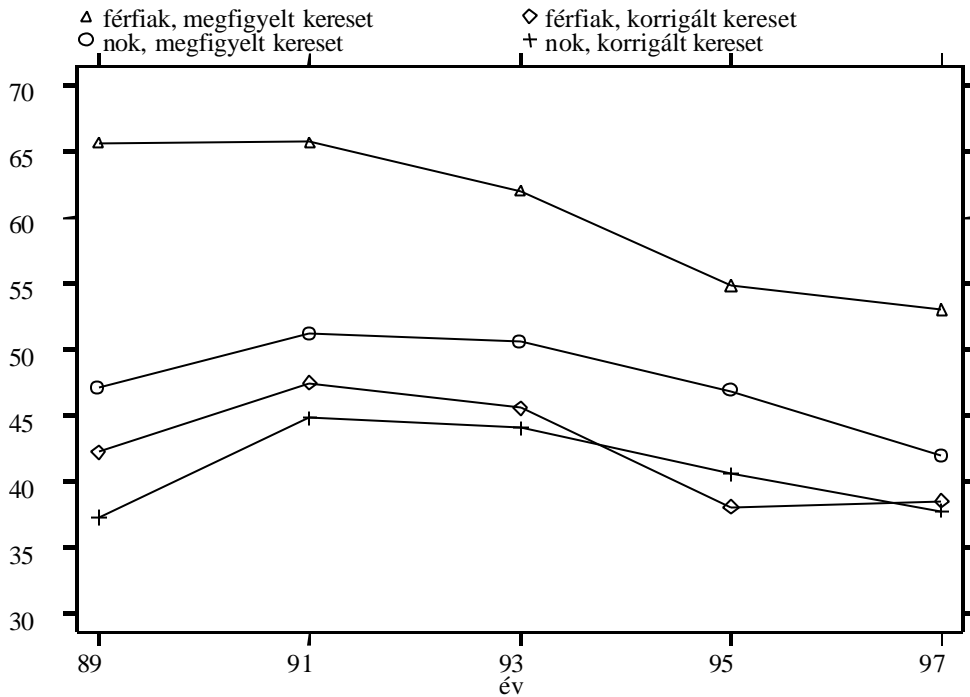
⁶ A becslésben a következő változók szerepeltek: három iskolai végzettség dummy, az egyén életkora és ennek négyzete, az egyén családi állapota, a háztartásban található iskoláskorú fiatalabb és iskoláskorú gyermekek valamint a nyugdíjaskorúak száma, végül 5 db. régió dummy.

mivel a nők kereseteinél a változások sokkal tompítottabbak, mint a férfiaknál. A férfiaknál a keresetek szóródása valóban jelentősen megnőtt (a relatív szórás 57 százalékról 69 százalékra nőtt nyolc év alatt), a legalább érettségivel rendelkezők helyzete nagymértékben javult (a középiskolát végzettek a legfeljebb általános iskolát végzett dolgozókhöz viszonyított kereseti előnye 35 százalékról 45 százalékra, míg a felsőfokú végzettségűek előnye 96-ról 131 százalékra nőtt) és a munkaero-piaci tapasztalat értékét veszítette (a 30 év potenciális tapasztalattal rendelkezők kereseti előnye a pályakezdőkkel szemben 85-ről 60 százalékra csökkent). Ezzel szemben a nőknél nem tapasztalhatunk változást a keresetek szóródásában (a relatív szórás 60 százalék maradt), az iskolázottabb dolgozók kereseti előnye már 1989-ben jóval magasabb volt, mint a férfiaknál és ez az előnyüket csak enyhén nőtt (érettségizettek: 49 és 53 százalék; felsőfokú végzettségűek: 128 és 138 százalék), s csupán a tapasztalat leértékelődése volt a férfiakhoz fogható mértékű (77-ről 56 százalékra).⁷ Emellett még két ponton térnek el eredményeim a vállalati kereseti adatokon alapuló vizsgálódásoktól: egyrészt a munkaero-piaci tapasztalat évtévesztése úgy tunik, hogy csak 1991 után indult meg (a nőknél 1989-hez képest addig nem változott a tapasztalat hozama, míg a férfiaknál még nőtt is), másrészt az iskolai végzettség hozama valamivel alacsonyabb szintet ért el, és jóval lassabban növekedett, mint a vállalati mintákban.⁸

Most térjünk át a szelekciós torzítást korrigáló egyenletek értékelésére és vizsgáljuk meg, mennyiben bizonyult elfogadhatónak az a hipotézisünk, hogy a gazdasági átalakulás folyamán jelentős ezen torzítás mértéke. Azt mondhatjuk, hogy a férfiaknál sokkal jellemzőbb volt az átmenet időszakában a szisztematikus szelekció, mint a nőknél. Erre utal több jelenség is. Először is az átlagos kereseteket sokkal inkább felülbecsüljük a hagyományos eljárással a férfiaknál (lásd 2. ábra). Másodszor, a férfiaknál minden évben, míg nőknél csak egy évben gyakorolt a korrekciós tényező statisztikailag szignifikáns hatást a keresetekre. Harmadszor, az emberi toke változókink együttműködésének becslését is náluk befolyásolta nagyobb mértékben a szelekció kiküszöbölése. Ezenfelül általánosan azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy a szelekciós torzítás következtében az átalakulás kezdeti időszakában volt a legnagyobb eltérés a megfigyelt keresetek átlaga és az átlagos bérájanlatok között, s az idő előrehaladtával ez a hatás csökkent.⁹

⁷ Ugyanilyen eredményre jut Galasi [2000], aki azt találja, hogy a nőknél sem az iskolai végzettség kereseti hozamai nem nettek számottevően, sem az idősebb nők dolgozók előnye nemigen mérséklődött.
⁸A keresetekben megjelenő mérési hibák korrekciójára nem volt módunk, bár nyilvánvaló, hogy ez minden önbevalláson alapuló kereseti adatnál jelen van (lásd Kézdi [1998a]), s ez paraméterbecsléseinket is torzítja (Greene [1990]).

⁹ Míg a férfiaknál a korrigált keresetek – vagyis az ajánlott bérek – átlaga a megfigyelt bérek átlagának csupán kétharmadát érte el 1989-ben, addig ez az arány 1997-ben háromnegyed volt. A megfelelő adatok a nők kereseteinél: 80 és 90 százalék.

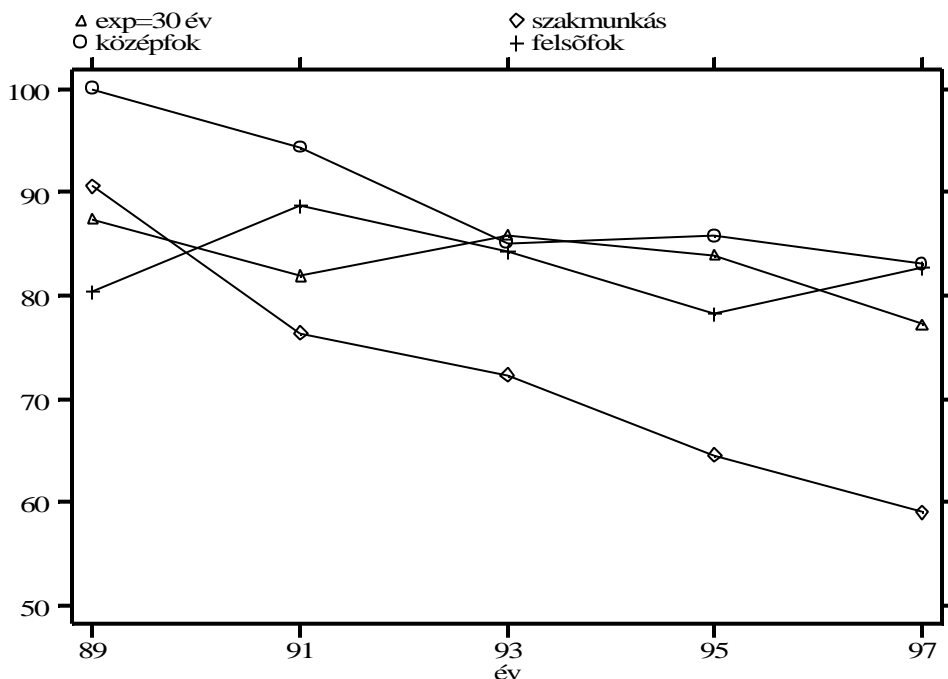

2. ábra. A megfigyelt és korrigált átlagkeresetek alakulása, nemenként (ezer 1997-es Ft/hó)

A fenti két jelenség magyarázata nem kézenfekvő, mivel a nem-foglalkoztatottak aránya és a torzítás mértéke között általában pozitív kapcsolat áll fenn: ez alapján éppen a megfigyelt tendenciák ellenkezőjére számíthatnánk. Vegyük azonban észre, hogy a torzítás fennállásának további feltétele az, hogy az aktuálisan dolgozók és nem dolgozók munkatermelékenységére ható jegyeikben szisztematikusan különböznek egymástól. Ennek pedig nem feltétlenül kellett bekövetkeznie az átalakulás során. Egyrészt lehetséges, hogy a reálkeresetek jelentős csökkenésének hatására a munkát kereso egyének is lejjebb szállították rezervációs bérszintjüket, vagyis azt a küszöböt, ami alatt nem hajlandók munkába állni, s így az idő előrehaladtával egyre csökkent a különbség az ajánlott és a rezervációs bérek között. Másrészt az is lehetséges, hogy a munkavállalók egy része az egyéni termelékenységétől függetlenül veszítette el illetve tartotta meg állását. Voltak olyan ágazatok, amelyek szinte teljes mértékben eltűntek, ezzel szemben például a közszférában alig csökkent a foglalkoztatás (Kézdi [1998b]). A torzítás férfiaknál és noknél eltérő mértékét még befolyásolhatta az is, hogy a férfiaknál sokkal gyorsabban csökkentek a reálkeresetek. Végül nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a noknél nem egészen úgy működött a részvételi döntés, mint ahogyan azt a statisztikai modellünk feltételezi, vagyis más eljárásokkal lenne célszerű kísérletezni a szelekció hatásának feltárására.

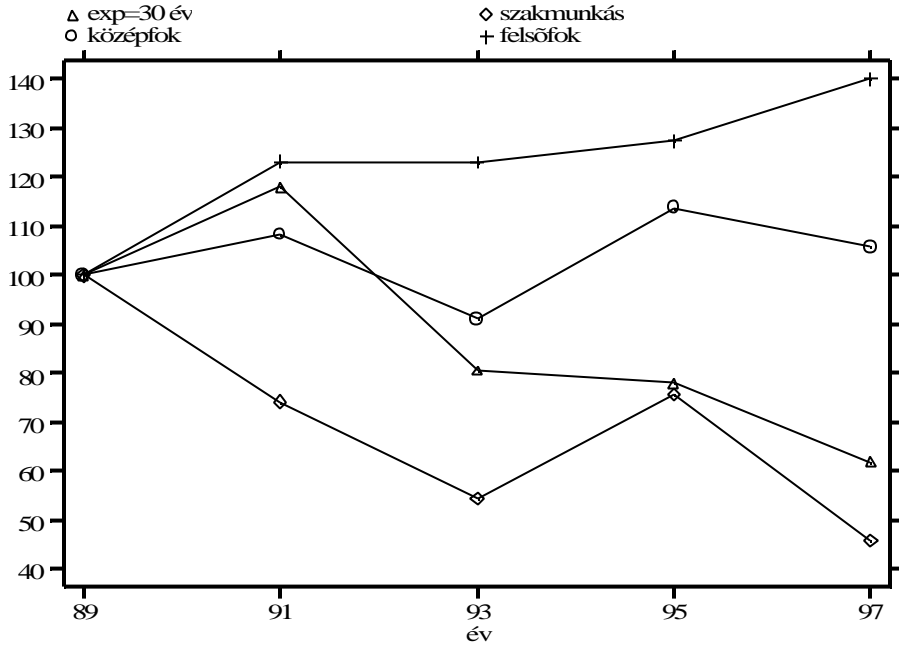
Ezek után érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy a férfiaknál milyen irányban és mértékben torzította az emberi tőke változó becslés hozamát a munkaerő-piaci szelekció (lásd 3. ábra: itt a LNM együtthatókat viszonyítjuk a Heckman-féle eljárás együtthatóihoz). A felsőfokú végzettségűek kereseti elnyének 20-25 százaléka a teljes

időszak folyamán abból származott, hogy közöttük nagyobb volt a nem dolgozó és dolgozó egyének potenciális termelékenységbeli különbsége, mint az iskolázatlan férfiaknál. Ettől eltérő módon mind a szakmunkásképzőt, mind a középiskolát végzettek közül egyre inkább a legkevésbé termelékenyek vesztették el állásukat, s így kereseti elonyük egyre nagyobb hányada származott csoportjuk javuló belső összetételéből. Ehhez hasonlóan 1989-ben az idosebb dolgozók (30 év tapasztalattal rendelkezők) kereseti elonyének még csak 13 százaléka származott abból, hogy közülük a legkevésbé termelékenyek már kiszorultak a piacról, de 1997-ben már negyede.

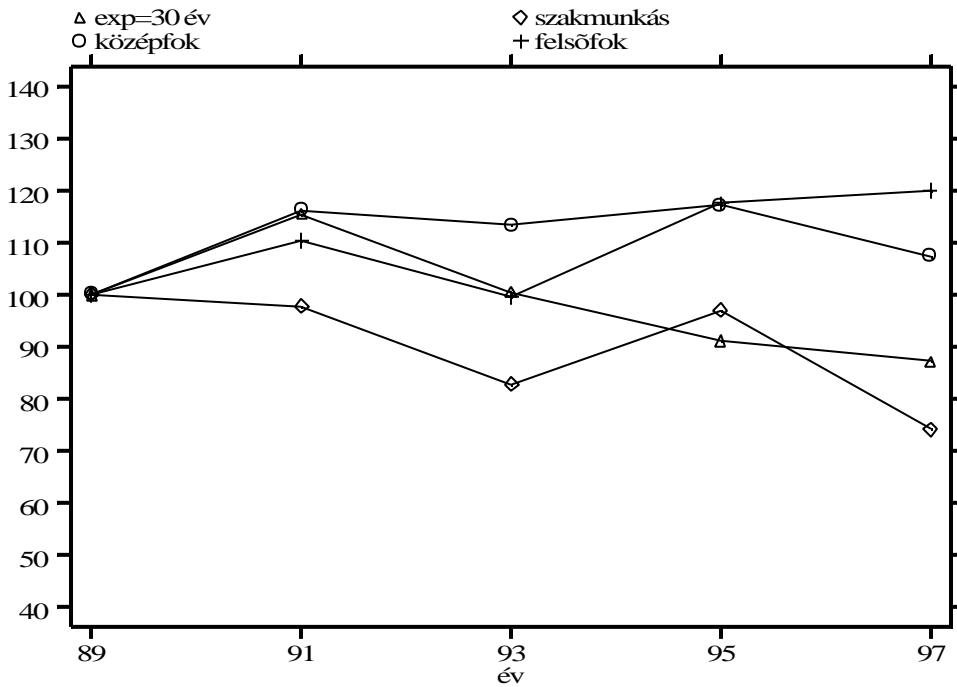

3. ábra. Korrigált/egyszerű hozam a férfiaknál (százalék)

Végül bemutatom, hogy az emberi tőke értékének változásáról alkotott képet mennyiben módosítja a szelekciós torzítás hatásának eltüntetése (lásd 4. és 5. ábra). Úgy tunik, hogy a felsőfokú végzettség „valós piaci értéke” a korábbi eredményekkel összhangban jelentősen megnövekedett, a felértékelődés fele már az átalakulás elején végbe ment és üteme kétszer akkora volt a férfiaknál, mint a nőknél. A középfokú végzettségűeknek ajánlott relatív keresetek alig növekedtek, míg a szakmunkás végzettség elértéktelenedését lehetett megfigyelni. Így a szakmunkások bérajánlatai a férfiaknál már csak 7 százalékkal a nőknél pedig 13 százalékkal haladták meg a képzetlenek bérajánlatait. A korábbi eredményekkel összhangban a tapasztalat piaci értékének jóval nagyobb mértékű csökkenését lehetett megfigyelni a férfiaknál, mint a nőknél és ezt csak kis részben tudta ellensúlyozni a kevésbé termelékeny férfiak állásvesztése (míg a 30 év tapasztalattal rendelkezők nyers kereseti elonye „csak” háromnegyedére esett vissza nyolc év alatt, addig a korrigált elonyük az 1989-es 62 százaléka esett vissza).

4. ábra: Az emberi toke korrigált hozamának idobeli pályája, férfiak (1989=100).

5. ábra: Az emberi toke korrigált hozamának idobeli pályája, nők (1989=100).

5. Befejezo megjegyzések

Dolgozatomban megmutattam, hogy a foglalkoztatottak javuló belso összetétele miatt keresetek a hagyományos regressziós vizsgálata mind a keresetek átlagos színvonalát jelentosen felülbecsüli, mind az emberi toke változók együtthatóit torzítottan méri. Ez az összetétel-hatás úgy tunik, a gazdasági átalakulás kezdetén volt a legnagyobb és az idoben csökkeno tendenciát mutatott, illetve sokkal eroteljesebben érvényesült a férfiaknál, mint a noknél. A legkevésbé termelékeny dolgozók kiszorulása a szakmunkás és középfokú végzettségű, valamint a tapasztaltabb férfi dolgozók relatív kereseteit felhajtotta. A piacon ajánlott bérek vizsgálatából kiderült, hogy a férfiaknál a felsőfokú végzettség piaci értéke 1989 és 1997 között közel másfélszeresére emelkedett, míg a középfokú végzettség csak igen csekély mértékben értékelődött fel, ezzel szemben a szakmunkások relatív kereseti elonye kétharmadára mérséklődött. A nok ajánlati bérei hasonló tendenciát mutattak, azonban a változások sokkal kisebb mértékűek voltak.

Az eredmények alapján érdemesnek tartom a vizsgálat kiterjesztését a nyolcvanas évek kereseti viszonyaira is, mivel egyrészt fontos kérdés, hogy a „teljes foglalkoztatottság” időszakában a legalacsonyabb termelékenységu dolgozók kiszorultak-e a piacról, másrészt így ellenorizhető: a gazdasági átalakuláshoz közeledve felerosódott-e a szisztematikus munkaero-piaci szelekció. Emellett a noi foglalkoztatás leépülésének mechanizmusa is részletesebb vizsgálatot igényel, mivel a dolgozatomban alkalmazott statisztikai eljárás nem bizonyult megfelelőnek ennek tisztázására.

Továbbá az is világos, hogy a relatív keresetek mozgásának magyarázatáról nem alakult ki konszenzus. Eloször is: nem készült még olyan vizsgálat, amely (formális modellek alapján) empirikusan tisztázni próbálta volna, hogy a foglalkoztatottság leépülését és a kereseti szerkezet átrendeződését a nyolcvanas évek második, illetve a kilencvenes évek első felében mennyiben lehet csupán a relatív kereslet relatív kínálat mozgásával indokolni. Másodsor: amennyiben annak a nézetnek, miszerint a fenti változásokat alapjában a munkaero iránti kereslet átalakulása irányította, bizonyítása sikeres további kérdés, hogy ennek mekkora része tudható be a gazdaság ágazati szerkezetének átrendeződésének. Ennek a két kérdésnek a megválaszolására alkalmasnak tunik a KSH Háztartási Költségvetési Felvétel. Arra a harmadik és mélyebb dilemma tisztázására viszont teljesen alkalmatlan, hogy – ahogyan azt sejteni lehet – ha a fenti folyamatok nyitját a munkaero iránti igénynek az egyes ágazatokon és vállalatokon belüli módosulásában kell keresünk, akkor ez miért és hogyan ment végbe. Attól kell tartanunk, hogy ez a legutóbbi feladat megoldása – legalábbis magyar adatok alapján – csak igen hosszadalmas munka után válik majd lehetségessé.

Irodalomjegyzék:

- Ábrahám Árpád - Kézdi Gábor [2000]: Long-run Trends in Earnings and Employment in Hungary, 1972-1996. Budapest Working Papers on the Labour Market, 2000/2.
- Fazekas Károly – Köllö János [1990]: Munkaeropiac tokepiac nélkül. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gábor R. István [1997]: Belso versus foglalkozási munkaeropiac – a poszt szocialista átalakulás elhanyagolt dimenziója. Közgazdasági Szemle, 1997. Június, 457-473.o.
- Galasi Péter (szerk.) [1982]: A munkaeropiac szerkezete és működése Magyarországon. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Galasi Péter [2000]: Noi-férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1986-1996. Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központ, Budapest.
- Greene, William H. [1990] Econometric Analysis Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Gronau, Reuben [1974]: Wage Comparisons – A Selectivity Bias. Journal of Political Economy, Vol. 82, 1119-1144. o.
- Heckman, James J. [1974]: Shadow Prices, Market Wages and Labor Supply. Econometrica, Vol. 42. 679-694. o.
- Heckman, James J. [1979]: Sample Selection Bias as a Specification Error. Econometrica, Vol. 47. 153-161. o.
- Kertesi Gábor – Köllö János [1997]: Reálbércsökkenés és kereseti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1986-1996. Közgazdasági Szemle, XLIV.évf. 612-634.o.
- Kertesi Gábor – Köllö János [1999]: Economic Transformation and the Return to Human Capital. Budapest Working Papers on the Labour Market, 1999/6.
- Kézdi Gábor [1998a]: Az önbevalláson alapuló kereseti adatok érvényessége. Közgazdasági Szemle, XLV.évf. 1035-43.o.
- Kézdi Gábor [1998b]: Wages, Employment, and Incentives in the Public Sector in Hungary. Budapest Working Papers on the Labour Market, 1998/3.
- Kézdi Gábor – Köllö János [2000]: Életkor szerinti kereseti különbségek a rendszerváltás előtt és után. In.: Racionalitás és méltányosság. Tanulmányok Augusztinovics Máriának. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. 27-46.o.
- Killingsworth, Mark R. [1983]: Labor Supply. Cambridge: Cambridge University Press.
- Köllö János (szerk.) [2000]: Közelkép: Bérek a politikai rendszerváltástól az ezredfordulóig. In.: Fazekas Károly (szerk.): Munkaeropiaci tükrök 2000. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont. 35-149. o.
- Vella, Francis [1998]: Estimating Models with Sample Selection Bias: A Survey. Journal of Human Resources, Vol. 33. 127-169. o.

Géring Zsuzsanna:

Nyilvánosságformáló stratégiák

commedia dell'arte: <ol. művészet>
 ... A ~ legfőbb jellemvonása a *rögtönzés* volt. Színészei a társulatok vezetőinek (*capocomico*) irányításával közösen dolgozták ki az előadás néhány oldalas *canovaccionak* v. *scenariónak* nevezett cselekményvázlatát. Ez (...) csak a helyzetek egymásutánját, a cselekmény fordulatait, a szerepöket és ezek legfőbb teendőit írta le. Dialógusokat nem tartalmazott, azokat az előadók alkalomról alkalomra szabadon rögtönözték... E rögtönzésnek azonban keretet szabott az, hogy a ~ hosei ún. állandó típusok voltak, akik a különböző társulatok más-más előadásaiban is mindig azonos névvel és azonos jellemvonásokkal, hagyományos jelmezekkel és hasonló maszkokkal v. arcfestéssel léptek fel. (...) Oroszországtól Spanyolországig - a reneszánsz szellemiséget is terjesztve - bejárták egész Európát, s nemcsak a vásári sokadalmakban fogadta őket lelkesedés, hanem az uralkodók is mintegy kézről kézre adták őket. (...) A 18. sz. derekán azonban a ~ előadásai megmerevedtek, modorossá-stilizálttá váltak; a drámafejlődés túllépett a rögtönzött színjáték keretein, a felvilágosodás szellemisége igényesebb és természetesebb kifejezésformákat keresett s talált magának... a tudatosan kifejlesztett polgári jellemvígjáték ... háttérbe szorította. (...) a 19. sz. folyamán mindvégig elevenen tartotta hagyományait, amelyek a 20. századba is átnyúltak és korunk modern színházi törekvéseiben is kimutathatók.

Bevezetés

A Commedia dell'arte a habermasi ideális nyilvánosság metaforája lehet. Jellemzőiben olyan dolgokat ragad meg, melyek mentén az ideális nyilvános diskurzus szerveződik. Nincsenek előre megírt dialógusok, csak egy cselekményváz és a szereplők típusai adottak. Ezek mentén szerveződik előadás a rögtönzés, melyben a darab témájának sokoldalú megjelenítése, ezek egymásra vetítése, összekapcsolódása, a különböző típusú szereplők különböző megközelítései csapnak össze, és alakítják ki a darab végső struktúráját, mondanivalóját.

Ez lenne az idea.

A „valós” diskurzusok azonban nem így szerveződnének. Már a színre lépést is komoly küzdelmek előzik meg, a megszólalások a szereplők stratégiáinak hordozói, melyekkel a nyilvánosság határait akarják meghúzni, a legitim beszélők és témák körét saját érdekeiknek megfelelően kijelölni, mások kijelentéseit kitolni a nyilvános szférából, megszólalások legitimitását megkérdőjelezni. Ezeknek a stratégiai küzdelmeknek egyik komoly tétje magának a nyilvánosság határainak és a közügyek körébe tartozó témák körének kijelölése, ugyanis a nyilvános és közügyeket tárgyaló szféra rendelkezik a legnagyobb legitimitással. Így az itt megszólalók komoly szimbolikus tokét halmozhatnak fel, ha ennek struktúráját a maguk érdekeinek megfelelően tudják kialakítani.

Nyilvánosságformáló stratégiák nem csak az egyének, megszólalók szintjén jelennek meg, hanem az ezeket megjelenítő újságoknál is, hiszen mind a megszólalók, mind a felvonultatott témák, és vélemények szelekciójával hatnak a diskurzus felépítésére. Ilyen témastruktúrákat vizsgáltam egy konkrét diskurzusban, mely egy tavaly novemberben kirobbant vita körül bontakozott ki. Elsőként azokat az elméleti megfontolásokat szeretném részletezni, melyekbe az elemzés beágyazódik.

1. Alapok

Mielőtt belekezdenék az általam kiválasztott diskurzus elemzésébe, fontosnak érzem röviden felvázolni azokat az elméleti alapokat, melyek mentén értelmezem magát a nyilvánosságot, a nyilvános diskurzust.

A köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános oppozíció

Egy diskurzus a benne megszólalóknak hatalmi pozíciót biztosít, azáltal, hogy a diskurzus teremti meg a beszélőt, mint a diskurzus egyik létrehozóját és alakítóját, ugyanakkor ki is jelöli a beszélő korlátait, a beszéd szabályait és a lehetséges beszélők körét. Ugyanakkor a diskurzus határa képlékeny, nehezen megfogható, időben nem állandó. Éppen ezért állandó küzdelem folyik a határok kijelölésére, a beszélők körének szigorú és egyértelmű megvonására, a beszéd szabályainak rögzítésére. Két lehetséges - és mint a későbbiekben látni fogjuk ténylegesen működő - dimenzió (Heller - Rényi 1997. nyomán), melyek mentén a nyilvános diskurzus határai körvonalazhatók, és az egyes szereplők és megszólalások helye kijelölhető: a köz - magán, és a nyilvános - nem nyilvános dimenziója.

Ha a köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános dimenziót, mint két tengelyt fogjuk fel, akkor elkülöníthetünk négy térrészt, melyek a témák, a megszólalók és a nyilvánosságban (vagy éppen a nem-nyilvánosságban) betöltött szerepük alapján jellemezhetők és valamelyest elválaszthatók. A két legegységesebb és legelfogadottabb tér a közügyekről közemberek által nyilvánosan folytatott diskurzus, valamint a magánügyekről nem nyilvánosan magánszemélyek között folyó diskurzusok. A másik két terület legitimitása már nem ilyen egyértelmű: kérdéses a megítélése annak, amikor közügyekről „közemberek” nem nyilvánosan beszélnek (például titkos ülés az ország hadiiparával kapcsolatban stb.), illetve amikor magánügyekről beszélnek nyilvánosan (ennek legtöbb példáját a „bulvársajtó” prezentálja, legjellemzőbb esete pedig, amikor ismert emberek szerelmi ügyeit tárgyalja a sajtó, de a sort a végtelenségig folytathatnánk).

Ez a séma természetesen egyszerűsít, nem, vagy nehezen tudja kezelni az olyan kérdéseket, hogy egy közszereplő valamilyen „ügye” mikor magán- és mikor közügy. Ennek ékes példája lesz a később bemutatandó egyik diskurzus (a Jeszenszky-levél kapcsán kibontakozó vita), ahol az egyik alapvető kérdés, hogy egy politikus magánvéleménye közügy-e, avagy a magánszféra része és ezáltal a köz, a nyilvánosság előtt titok, és ennek megfelelően kell kezelni, azaz nem beszélni róla.

Viszont éppen az ilyen kérdések mutatják meg, hogy a négy térrész határai nem állandók, hanem folyamatosan újradefiniálódnak. A megszólalók minden megnyilvánulásuk során megpróbálják magukat (expliciten vagy impliciten) elhelyezni ezen két tengely mentén, és egyben a diskurzus többi résztvevőjéhez folyamatosan viszonyítva magukat, az ő helyüket is értelmezni, megjelölni. A beszélő helyének kijelölése mellett folyik a téma helyének meghatározása is, mely szintén stratégiai kérdés lehet (még ha nem feltétlenül tudatosan végiggondolt stratégia is.). Nagyon érdekes példák mutatják egy-egy téma „vándorlását”, helyének alakulását. Ilyen volt például, az angol trónörökös és felesége szerelmi ügyeiről folyó diskurzus.¹ Egy másik példa lehet a politikai ügyek kapcsán folytatott oknyomozó újságírás, mikor valami nem nyilvánosan tárgyalt, titokban tartott közügyet nyilvánosságra hoznak.

Azt látjuk tehát, hogy a még viszonylag jól megragadható végletek között - mint amilyen a parlament a közügyek nyilvános diskurzusában és amilyen a két szomszéd beszélgetése magánéletük legszemélyesebb eseményeiről a nem nyilvános térben -, nem beszélhetünk jól szabályozott, megszilárdult struktúrákról, egyértelmű választóvonalakról.

A köz és a magán fogalmának nincs közvetlen empirikus tartalma, ez inkább egy operációs elv, amelyet a különböző társadalmi helyzetekben - akár más-más módon -, alkalmazni lehet; egy nyelvi eszköz, olyan kifejezés-rendszer, melyet felhasználunk,

¹ „...az angol trónörökös és felesége szerelmi ügyeinek intim részleteiről mindenekezt a C térben [a nem nyilvános magánügy - GZS], tehát személyközi kommunikációban, és az A térben [nyilvánosan tárgyalt magánügy - GZS], főleg a bulvársajtóban folyik diskurzus, de a király család magánéleti válságának kérdése a B térben [nyilvános közügy - GZS] is megjelenik politikai diskurzusként (lásd a BBC-ben folyó Royal Debate-ot, brit politikai napilapokban e témáról folyó vitát stb.), összekapcsolódva a monarchia válságával és a brit politikai berendezkedés témakonstrukciójával. Ebben a témakonstrukcióban a magánügy köztémaként lett definiálva, amelynek kapcsán a legkülönbözőbb érdekcsoportok csapnak össze, saját céljaiknak megfelelően áthangszerelve, újrakonstruálva a témát.” (Heller-Rényi 1997. 95. o.)

hogy tagoljuk társadalmi cselekvéseinket és intézményeinket. Éppen ezért alapvető szerepet játszik a nyugati kultúra intézményeinek és gyakorlatának strukturálódásában. Nem létezik egyértelmű határvonal, nincsenek kikristályosodott szabályok, de nem is teljesen viszonylagos a köz-magán dichotómia használata. Ez egy köztes tér, amelyet (Heller Mária és Rényi Ágnes nyomán) „szürke zóna”-nak nevezhetünk.

A „szürke zóna” tehát nem megmerevedett struktúra, de nem is teljesen esetleges, hanem valamilyen szabályosságot követ. A szabályok azonban térben és időben változnak, és függenek a szituációtól, az aktoroktól... A köz-magán dimenzióban értelmezve a szürke zóna az, ahol kollektív, de nem állami cselekvés folyik.

„A mindennapi életben nem vagyunk rákényszerülve, hogy elkülönítsük köz és magán fogalmát és szféráját, csak amikor valami zavar, konfliktus támad, akkor vagyunk kénytelenek megszilárdítani álláspontunkat. A jogi, politikai, ideológiai szférákban azonban igény van a normatív elkülönítés rögzítésére, éppen azért, mert ok hivatottak arra, hogy eldöntsék a konfliktusokat.”²

A nyilvános és a nem nyilvános dimenzió a „köz” fogalmának a kommunikáció, az érintkezés területén való értelmezése, és elkülönítése a „magántól”, az alapján, hogy a hozzáférés mindenkinek rendelkezésre áll-e, avagy valamilyen mértékben korlátozott. A két szélső eset, a teljes nyilvánosság és a teljes titoktartás között természetesen itt is megtalálhatjuk a „szürke zónát”, a félnyilvános események sorát. Ebben a szürke zónában sok esetben a cselekvők maguk eldönthetik, hogy tevékenységük vagy szervezetük mennyire legyen nyilvános, azaz aktívan befolyásolhatják a nyilvánossági szintet (például egy zártkörű rendezvény egy étteremben...)

Igaz, hogy ez a két elválasztás mesterséges, és a mindennapi életben, a mindennapok diskurzusaiban nincs ilyen élesen jelen, mégis úgy vélem fontos szempontokra és jelenségekre hívhatja fel a figyelmünket, amelyek segíthetnek egy újabb szeletet megvilágítani a nyilvános diskurzus végtelenségig összetett struktúrájából.

A társadalmi nyilvánosság

A társadalmi nyilvánosságról való gondolkodás során a Heller – Némedi - Rényi által megfogalmazott úgynevezett reprezentációs modellt veszem kiindulópontul.³ Ez a modell ötvözi a Habermas elméletén alapuló normatív modell és a bourdieui stratégia-elmélet elemeit.

A társadalmi nyilvánosság ideálja egy korlátok és kényszerek nélküli nyilvánosság, ahol a társadalom minden problémája artikulálódik, minden csoport megjelenhet és megfogalmazhatja értekeit. Azaz ha ezt a nyilvánosságot megvizsgáljuk, akkor a társadalomról kaphatunk képet, mivel a közbeszéd egy az egyben leképezi a közgondolkodást, minden probléma, érték, érdek és vélemény becsatornázódik, nincsenek hierarchiák az önmegjelenítésekben, nincsenek kizáró, tiltó, korlátozó eljárások. Ez az a nyilvánosság, ahol racionális diskurzus folyik, az igazság keresése, a konszenzus kialakítása végett.

² Heller – Rényi: Nyilvánosságelméletek-kurzus, ELTE 1998/99. 1999. 02. 19.

³ Heller – Némedi – Rényi (1990.)

Igaz, hogy ez egy ideális, és egyben elérhetetlen kép, a valóság nem ilyen, de a nyilvánosságnak a valós világban is van egy nagyon eroteljes normatív, „megszentelő” értéke, mely a kényszermentes vita elgondolásán alapul. A kényszerek nélküli beszéd lehetőségét a kommunikatív cselekvés elméletében próbálja igazolni Habermas, mikor arról beszél, hogy magában a nyelvben, a kommunikációs helyzet struktúrájában léteznek olyan potenciálok, amelyek lehetővé teszik az uralommentes beszédet, azáltal, hogy a kommunikatív racionalitás megteremti a bírálhatóság és megindokolhatóság lehetőségét⁴ mind az igaz-hamis állítások, mind a társadalmi normák léte és elfogadottsága, valamint a beszélő szubjektum önabrázolásának hitelessége tekintetében.

„Egyedül a kommunikatív cselekvésmodell előfeltételezi a nyelvet, mint a nem megrövidített megértés közegét, mivel a beszélők és a hallgatók elozetesen értelmezett életviláguk látóhatárából egyszerre viszonyulnak valamihez az objektív, a társadalmi és a szubjektív világban, hogy közös helyzet-meghatározást alkudjanak ki. (...) a kommunikatív cselekvésmodell (...) minden nyelvi funkciót egyaránt figyelembe vesz.”⁵

A habermasi ideális diskurzussal szemben Bourdieu stratégiai (alku) modellje talán több segítséget ad a működő folyamatok leírásához. Itt a nyilvánosság egy strukturált mezo, mely más társadalmi mezoknek alávetett.

„A mezot úgy definiálom, mint objektíven meghatározott pozíciók objektív viszonyainak hálózatát vagy konfigurációját. A pozíciók létezését és a betöltoikre (cselekvőkre vagy intézményekre) gyakorolt kényszereket e pozícióknak a jelenlegi és potenciális helyzetét (*situs*) objektíven definiálja egyfelől a hatalom, vagy a toke azon fajtájának megosztási szerkezete, amelynek a birtoklása révén megszerezhetők azok a sajátos nyereségek, amelyek a mezo tétjei; másfelől a többi pozícióhoz való objektív viszonyuk (uralom, alárendeltség, homológia stb.).” (Wacquant 1990. 58. o.)

A mezok között hierarchia van, az egy-egy mezon belüli diskurzust a mezok érdekszerkeztúrája határozza meg. A különböző pozíciójú és stratégiájú szereplők különböző erőforrásokkal bírnak, és hivatkozhatnak akár más mezobeli „tokéikre” is. Az aktus, a diskurzus nem a tiszta racionális kommunikáció jegyében zajlik, hanem stratégiák harca – ezáltal alapvetően nem is konszenzuskereső.

E modell ugyan közelebb áll a valós viszonyokhoz, de nem magyarázza meg egyrészt, hogy mi többletet ad a nyilvánosság, ha ennyire determinált a többi

⁴ Ami a racionalitás kritériuma Habermasnál: „Az eddigi megfontolások odáig jutottak, hogy egy megnyilatkozás racionalitását a bírálhatóságra és a megindoklóképességre vezettük vissza” (Habermas 1990. 16. o.)

⁵ Habermas (1990) 55-56. o. A „három világ” elképzelés - melyet a popperi koncepció alapján épített be Habermas saját elméletébe -, azt a három világot takarja, amely Habermas szerint cselekvéseink háttérét alkotják, és amelyek mentén a racionalitás három dimenzióját meghatározhatjuk. A három világ, amelyekhez cselekedeteink és kijelentéseink mindig viszonyíthatók: az objektív világ: ami a minket körülvevő „tények” összessége; a társadalmi világ: azok a személyközi viszonyok, amelyeket a résztvevők legitímnek ismernek el; a szubjektív világ: ami a csak az egyén számára hozzáférhető személyes élmények összessége. Cselekvéseink (tiszta típusai) és azok racionalitása az alapján határozható meg, hogy a három közül melyik világra vonatkozik. Ennek megfelelően a három racionalitás-kritérium (a hatékonyságon túl): az igazság, az érvényesség és a hitelesség.

mezotól; másrészt, hogy miért és hogyan hat a kommunikációs mezo eredménye a többi társadalmi mezore.

A Heller-Rényi-Némedi szerzotrió a válaszokat ezekre a kérdésekre a két modell szintézisében véli felfedezni, megalkotva ezáltal a nyilvánosság *reprezentatív modelljét*. E modell alapjai:

– egyrészt: a nyilvánosság elé kilépo személy nem nyilvános létezből kreál egy nyilvános létezt, ami ezáltal egy konstruált szerep, és amely egyfelöl szimbolikus munkával születik, másfelöl szimbolikus jelentőséggel, értékkel bír;

– másrészt: a nyilvánosság előtt nem mint magánember, hanem mint valaminek a képviselöte jelenik meg, ügyek, vagy csoportok reprezentációja.

Elfogadja tehát ez a modell a nyilvánosság értékteremtö voltát, ugyanakkor figyelembe veszi azt, is, hogy stratégiai szempontok alapján alakul ki, hogy egy nyilvános szereplo mit mutat meg magából, és hogyan viszonyul a mások által húzott (objektív, illetve objektívalódott) határokhoz, melyek kijelölik a diskurzus mezejét, és megszólalásának kereteit. Azaz nincs olyan nyilvánosság, amely mindent megmutat. Jogos a kérdés, hogy akkor miben különbözik a plurális nyilvánosság eme felfogása a korlátozott nyilvánosságtól. Abban, hogy szemben a korlátozott nyilvánossággal, itt a nyilvánosság elvileg minden témát bemutathat, nincsenek előre kijelölt tabuk, illetve ezek a hatalmi és stratégiai küzdelmek során folyamatosan alakulnak. Valamint a nyilvánosság határai megbeszélhetök, söt a megszólalások jelentos eröket fordítanak a határok definiálására, megrajzolására, míg korlátozott nyilvánosság esetén erre nincs lehetőség. Míg a plurális társadalmakban a civil társadalom és a nyilvánosság mintegy beleno a politikába, konstituálja a politikát, éles határok nem, vagy nehezen húzhatók, addig a korlátozott nyilvánosságnál minden oldalról élesen definiáltak a határoló, leválasztó vonalak.

Azt láthatjuk tehát, hogy a nyilvánosság legitimál, egy téma, egy szereplo már azáltal jogosultságot nyer, hogy a nyilvános szférába, diskurzusba bekerül, függetlenül a konkrét véleményektöl, vitáktól, minosítésektöl, melyek esetleg megjelenését kísérik. Éppen ezért a nyilvánosság határainak meghúzása nagyon fontos szerepet játszik a legitim szereplok és ügyek meghatározásában, emiatt ennek a határnak a definiálása állandó kényszer. Ugyanakkor egyben folyamatos lehetőség is más szereplok pozíciójának, szerepének csökkentésére, megváltoztatására. Minden megszólaló folyamatosan elhelyezi magát a nyilvános - nem nyilvános és a köz - magán „tengelyei” mentén, hiszen a nyilvános diskurzusban közügyekről való beszéd eleve legitimálja jelenlétét, és megszólalását. Ugyanezen logika alapján azonban komoly stratégiai lehetőség rejlik abban, ha más megszólalókat is elhelyez e két tengelyek mellett vagy a saját helyéhez képest rosszabb pozícióba – értem ez alatt, hogy kisebb vagy kétesebb legitimációjú pontba tolvá a megszólalót –, vagy saját helyzetének megfelelo, esetleg annál jobb pozíciót tulajdonítva neki, így hierarchizálva a beszélöket, hatalmi rangsort kialakítva a megszólalók között.⁶ Ez a törekvés folyamatos és megteremti egyfelöl a

⁶ „...a mezo, mint az eropozíciók közötti objektív viszonyok struktúrája biztosítja és irányítja azokat a stratégiákat, amelyekkel e pozíciók betöltoi – egyénileg vagy kollektíven – pozíciójuk védelmezésére vagy javítására törnek, s arra, hogy a saját termékeikre nézve legkedvezöbb hierarchizálási elvet juttassák érvényre.”

Wacquant (1990.) 59. o.

hatalmi toke kovácsolásának lehetőségét, másfelől benne rejlik az ellenállás lehetősége is, hiszen éppen azáltal, hogy minden megszólaló a határokat is definiálja, állandóan módosulnak azok a törésvonalak, melyek mentén az aktuális hatalmi erők elrendeződnek, azaz bekerülhetnek olyan témák, melyek eddig kiszorítottak voltak, legitimitást is nyerve ezáltal.

E nyilvános küzdelmek egyik legfontosabb és manapság legmeghatározóbb terepe a *média*.

A jelek, képek, „jel-képek”⁷ hatalmi eszközök lehetnek, olyan értelemben, hogy lojalitást, elfogadást, elismerést teremthetnek, ugyanakkor már meglévő lojalításokat alá is áthatnak. A jel kifejezés kapcsán nem csak az elektronikus médiára kell gondolnunk, hanem a „jel-képek” olyan csoportjaira is, mint a szobrok, a nemzeti jelvények (zászló, címer...), a kötelező iskolai tananyag és így tovább, melyek mind-mind többek között a közösségi identitást, a nemzeti összetartozás érzését teremtik meg és erősítik szüntelen, még ha önmagukban kevesek is a közösség fenntartására.

Maga a média, melynek struktúráját mind a megszólalók, mind a működtetők, mind a közönség alakítja, alkalmaz nyilvánosságformáló stratégiákat. Komoly szelekciós mechanizmusok működnek, melyek különbözőképpen rajzolják ki adott diskurzus struktúráját a különböző újságokban, hírekben stb.

Az itt bemutatott elemzés egy – a nyilvánosságot tematizáló technikákat feltérképező – kutatás első lépcsőfoka.

2. Egy példa a mindennapokból: A Jeszenszky-levél

A köz - magán, nyilvános - nem nyilvános határának kijelölését célzó küzdelmek és stratégiák jó példája az 1999. november 23-án kirobbant vita Jeszenszky Géza amerikai nagykövetségünk levele kapcsán. (lásd melléklet) A levél a magyar Pulitzer-díj alapítójának, Fábry Pálnak íródott, és többek között az 1999. évi díjazottak szűkebb körét kritizálta, mely nagy felháborodást váltott ki itthon, mikor a levél nyilvánosságra került. A levél – írója állítása szerint – magánlevél. Ennek ellentmondani látszik azonban, hogy nagykövetségi levélpapírra íródott és Jeszenszky Géza, mint amerikai nagykövet írta alá. Ez az a pont, ami számunkra a továbbiakban érdekes lesz.⁸

Egy olyan határterületen játszódik ez a vita, melyen jól kimutathatók a köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános elválasztások stratégiai szerepei. Nagyon fontos kérdés lesz, mint a későbbiekben látni fogjuk, hogy mi az, ami közügyvé tesz valamit. Hasonlóképp kardinális pont, hogy egy közszereplő magánszférája, magánvéleménye a „határok” mely oldalára helyezhető. Ezek azért is játszanak komoly szerepet – és nemcsak ebben a vitában –, mert beemelhetnek, illetve kitolhatnak kérdéseket, problémákat, személyeket a nyilvánosan megtárgyalandó közügyek teréből, amely a nyilvános diskurzusban nagyon komoly szimbolikus toke nyereséget, illetve

⁷ Price, M. E. (1998) könyvében a magyar fordítás (Horányi Attila és Csapodi Barbara) során alakult ki ez a megnevezés az IMAGE és IMAGERY szavak használatára.

⁸ A levél tartalmi elemzését, kritikáját nem tekintem a dolgozat céljának, én itt egy szociológiai jellegű elemzést szeretnék készíteni éppen ezért nem is minosítom a hozzászólókat, a véleményeket és az érveket.

veszteséget jelenthet, és legitimációs bázisul is szolgálhat, vagy éppen ellenkezőleg, támadási felületet nyithat a társadalmi elfogadottság területén.

Jelen diskurzus elemzésénél ilyen jellegű stratégiák bemutatására törekszem, úgy, hogy a témával kapcsolatos megszólalásokat egy minőségi kódrendszerrel lekódoltam, majd ennek alakulását vizsgáltam (Ez a tanulmány egy nagyobb lélegzetvételű kutatás bevezető szelete, a kvantitatív elemzésre a későbbi dolgozat keretei között kerül majd sor.)

Eloszor a korpuszról mondanék pár szót, hogy milyen újságokból válogattam, és miért; milyen jellegű írásokat; milyen szempontok alapján. Majd rátérnék a kódrendszerre, a kijelentések vizsgálatának szempontjaira. Ezek után a kódolás alapján megpróbálok felvázolni néhány stratégiát, illetve két szemben álló struktúrát a téma nyilvános értelmezését és interpretálását tekintve.

A korpusz

A vita 1999. november 23-án robbant ki, mikor Jeszenszky Géza levelét egy hírügynökség nyilvánosságra hozta. Én ettől a naptól kezdve vizsgáltam öt országos terjesztésű napilapot⁹: a Népszabadságot, a Magyar Hírlapot, a Napi Magyarországot, a Népszavát és a Magyar Nemzetet. Úgy gondolom, hogy a nyilvánosság egy jelentős szeletét képezik ezek a lapok. Azért választottam napilapokat, mert azok gyorsabban követik az eseményeket és gyorsabban reagálnak egy-egy téma kapcsán, több érintettet tudnak megszólaltatni, és időben is jól mutatják egy ügy kapcsán kibontakozó tematizáció alakulását, mint a heti, illetve a havilapok.

A keresések eredményeképpen azt láttam, hogy hírek, történések, hozzászólások jórészt novemberben voltak, illetve december elején akadt még elszórva egy-egy (lásd 1. táblázat), úgyhogy ennek a két hónapnak a cikkei vettem alapul.

1. táblázat

	November	December	összesen
Népszabadság	9	1	10
Magyar Hírlap	9	-	9
Napi Magyarország	4	-	4
Népszava	7	-	7
Magyar Nemzet	4	-	4
összesen	33	1	34

A válogatás során egyedül az olvasói leveleket hagytam ki a korpuszból, mert azáltal egy olyan másik szférát is beemeltem volna – nevesen a hétköznapi magánemberek megjelenése közügyek kapcsán a nyilvános szférában –, amelyet jelen keretek között nem tudtam már elemezni.¹⁰

⁹ A későbbiekben tervezem az elektronikus médiában (elsősorban rádió és televízió) is az üggyel kapcsolatos hírek, esetleges viták, megszólalások vizsgálatát.

¹⁰ Ennek kapcsán természetesen az újságok szelekciós szerepét sem szabad figyelmen kívül hagyni, még ha deklarált törekvésük és hirdett igéjük is a pártatlanság, és a vélemények sokrétu, széles skálájú bemutatása.

Így összesen 34 cikket találtam, mely teljes egészében, vagy részben a Jeszenszky levéllel foglalkozik.

A kódrendszer¹¹

Az elemzésbe beemelt cikkek alapján felvázoltam azokat a fobb kérdéscsoportokat, melyek köré a megszólalások alapvetően szerveződtek:

1. köz és magán szféra határai, hatásai egymásra¹²
 - 1.1. politikai jelképek
 - 1.2. politikus, politika beleszólási joga magánkérdésekbe, magánvéleményekbe, ezek minosítése
 - 1.3. a politikus magánvéleménye
2. nyilvános és nem nyilvános szféra határai
 - 2.1. a kijelentés tartalmának nyilvánossága versus magánlevél nyilvánosságra hozatala
 - 2.2. zárt ülés, nyilvános ülés politikai kérdésekben

Már első olvasásra világossá vált, hogy két jól elhatárolható véleményhalmaz található az ügy megítélése kapcsán, ezért a továbbiakban ezt a két oldalt külön kezeltem. Elnevezésükben a kormánypárti és az ellenzéki jelzokkal illettém őket, használva a sajtóban elfogadottá vált elhatárolást, amik mentén sokszor a megszólaló szereplők is definiálják magukat. Ez deklaráltan a hozzászólásokban is megjelenik¹³, ezért bátorítottam ezzel a megkülönböztetéssel élni. Nem akarok „aktuálpolitikai jellegű” következtetést levonni ebből, ahhoz a korpusz sokkal többértékes elemzése szükséges. A későbbiekben látható lesz, hogy vannak olyan személyek, megszólalások, melyeket nehéz ebben a kategorizációban egyértelműen elhelyezni, ezek jellemzésére külön kitérek.

Ezek után kijelöltem az összes megnyilatkozást (megnyilatkozáson értve bármely megszólalást, megszólítást, különválasztva minden tartalmában, stílusztikájában kicsit is eltérő mondatot, mondatrészt), mely a levélre reagált, majd elkezdtem az egyes kérdéscsoportok alá elrendezni, kidolgozva egy részletesebb tematizálást. A megnyilatkozások egy része nem sokban különbözött egymástól, így ezeket összevonva a kijelentéseknek az elozónál szűkebb, de strukturáltabb csoportját kaptam.¹⁴

¹¹ A kutatás módszerének kidolgozása során sokat segített Csigó Péter. (lásd még Csigó, 1999.)

¹² A köz-magán, és nyilvános-nem nyilvános elválasztás értelmezése kicsit más itt, mint a fentiekben kifejtettem, erről részletesebben később.

¹³ például: „... a kormányoldal és az ellenzék álláspontja most sem közeledett egymáshoz.” In: Zárt ülésen Jeszenszkyrol. A külügyi bizottságban ismét eltér az ellenzék és a kormánypártok álláspontja, Magyar Hírlap, 1999. november 26. 3. o.

¹⁴ Például különböző megnyilatkozások a következők:

„...fogalma sincs, hogyan kerülhetett nyilvánosságra ez a magánjellegű levél”

„...el sem tudom képzelni, hogy egy privátlevél miképpen juthatott nyilvánosságra”

„...megdöbbenetnek tartja, hogy egy magánjellegű levél nyilvánosságra kerülhetett”

„...szégyenletesnek nevezte, hogy újságírók megszerezték a levelet”

„Kijelentés az elemzés alapegysége, az a közlési funkció, amelyet a megnyilatkozások egy csoportja betölt. A kutatás feladata az, hogy definiáljuk a diskurzusban megjelenő összes kijelentést. (...) A kijelentésre alapvetően, mint „tartalomra”, „értelmi egységre”, „üzenetre” kell tekintenünk, amely sokféleképp megnyilvánulhat, s amely úgy határozható meg, ha összegyűjtjük mindazon megszólalásokat, amelyek ugyanazt az üzenetet jelenítik meg (...) az alapján a „szerep”, „funkció” alapján, amit az adott megszólalás a többi megszólalás hálójában betölt.” [Csigó (1998), 25. o.]

A kijelentések alapján alakítottam ki végül a két tematikát (lásd melléklet). E két tematika a kódolás alapja. A későbbiekben a kódok kezdő betűjele utal arra, hogy az adott kijelentés az ellenzéki (e), vagy a kormánypárti (k) tematikába illeszkedik.

Amennyire lehet, törekedtem az azonos kérdéscsoport kapcsán felmerülő ellentétes vélemények párhuzamos megjelenítésére (azonos számok – azonos kérdésre adott ellentétes vélemények), de ez nem működött mindenhol a két oldal különböző fokú témakidolgozásai miatt.¹⁵

Stratégiák, interpretációs struktúrák

Mielőtt rátérnék a kódolás eredményeként kialakuló kép bemutatására, néhány szóban kitérnék a politika, illetve a köz - magán, nyilvános - nem nyilvános vitabeli használatának eltérésére az én fenti megközelítemtől, hogy elkerüljem a félreértéseket, ami ugyanazon formák, fordulatok, szavak más értelemben való használatából fakadhat.

Ezután eloször az újságok közötti különbségeket tekintem át, majd a szereplők tematizációs stratégiáit, végül a két oldalon kirajzolódott témastruktúráit.

Elozetes megjegyzések

A politika, „politikai” fogalmát a hozzászólók egy szűkebb értelemben használták, mint én a fentiekben kifejtettem. A téma és a hozzászólók zömének aktuálpolitikai szerepéből fakadóan a politikai-t sokkal inkább ezen szerephez kapcsolva értelmezték. Azt is mondhatnám, hogy számukra a politikai ebben a diskurzusban a nyilvános közüggel volt egyenlő, azaz olyan téma, szereplő, megszólalás, stb. mely a nyilvánosság mezejében, azon belül is a „közsféra” terében helyezhető el. A politikai ellentéte tehát náluk a magánszféra volt, lett légyen az nyilvános avagy sem. Miközben az egészet keresztbe metszi az aktuálpolitikai pártállásokhoz való viszonyulás monoton kényszere.

„...kiemelte, hogy a hozzászólásnak sem o, sem a címzett nem járult hozzá”

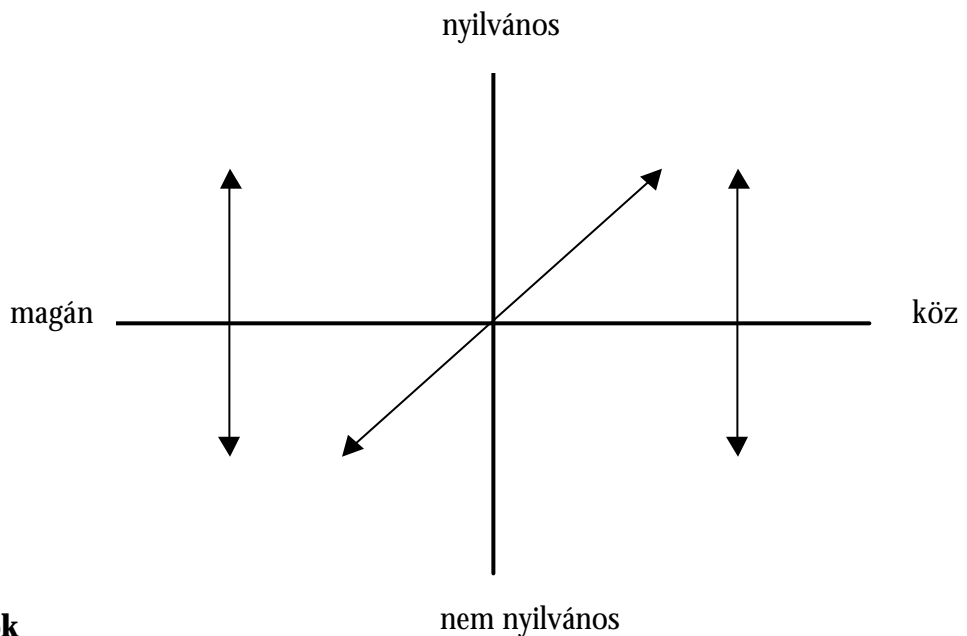
A kódolás és elemzés során azonban a köztük lévő stilisztikai, és tartalmi különbségek nem voltak oly mértékben jelentősek, hogy külön kijelentésekként értelmezzem őket, így a kijelentés (és kód), melyhez rendeltem őket: K211: magánlevél nyilvánosságra hozatala engedély nélkül sérti a sajtó-etika szabályait, és a feleket

¹⁵ Ez is érdekes stratégiai tényező, ahogy a két oldal más-más témákat állít figyelmébe és beszéde középpontjába, figyelmen kívül hagy vagy eljelentéktelenít számára kevésbé kedvező, vagy stratégiaileg kevésbé fontos kérdéseket.

Ezzel kapcsolatosan a köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános elválasztás sem mutatkozik meg olyan tisztán, mint a fenti analitikus modellben. Ami nem meglepo, hiszen nem a szélső pólusokon egyértelműen elkülöníthető pontokon játszódnak az események, hanem e két tengely határain, az elhatárolás szempontjainak definiálási lehetőségét kisajátítani igyekezve, a saját elhatárolás legitimálásáért küzdve.

Ezen sajátos szituáció eredményeképpen a szférák és térrészletek egymásba csúsznak, és egymás viszonyítási pontjaivá válnak. A tematikában mégis megtartottam a köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános elválasztást, bár a konkrét diskurzus problémafelvetésének alárendelve.

Ennek értelmében a „köz és magán szféra határai, hatásai egymásra” fopontban a szűkebb értelemben vett „politikai” jelenik meg mint „köz” és áll szemben a magán szférával, azaz a nyilvános közszereplő, közjelenyek, közélet és a nem nyilvános magánélet, magánvélemény¹⁶. A „nyilvános és nem nyilvános szféra határai” fopontban a nem nyilvános szféra egyrészt a nem nyilvános magánlevél, illetve egy politikai bizottság zárt ülése, míg a vele szemben álló nyilvános szféra a sajtó nyilvánossága, illetve az aktuálpolitikai nyilvános véleményformálás, valamint egy nyilvános politikai bizottsági ülés.¹⁷ Koordináta-rendszerben ábrázolva e stratégiákat:

Újságok

Az elemzés egyik terepe az újságok közötti különbségek vizsgálata. A nyilvánosság, a diskurzus formálásában nem csak a megszólaló személyek vesznek részt aktívan, hanem maguk az újságok is. Komoly eltérések mutatkozhatnak egy konkrét diskurzus különböző újságok általi megjelenítésében. Teljesen más képet

¹⁶ A „nem nyilvános és magán” és a „nyilvános és köz” térrész közötti határ meghúzásának célja.

¹⁷ Az egyik küzdelem a „nem nyilvános és magán”, illetve a „nyilvános és magán” térrészek közötti határ megrajzolására, a másik a „nem nyilvános és köz”, illetve a „nyilvános és köz” térrészek közötti vonal meghúzására irányul.

rajzolhat két különböző újság a legitim témákról, a diskurzus határaitól, az elfogadott hozzászólókról, a nyilvános szféra határaitól. Nem csak a nyilvános szféra szereplői versengenek a legitimitásért, hanem maguk az újságok is, éppen ezért gyakran kemény szelekciós eljárásokat alkalmaznak, például, már abban, hogy egy adott témával mennyit foglalkoznak (lásd 1. táblázat – a cikkek számainak különbsége), vagy, hogy kiket szólaltatnak meg, hogy milyen témákat emelnek be híreikbe, melyik oldal érveit mutatják be nagyobb arányban.

A kódolás során itt is megmutatkoznak a különbségek. Ezeket több szinten is tetten érhetjük:

- egyrészt megmutatkoznak abban, hogy melyik oldal érvei szerepelnek többször a cikkeikben;
- másrészt a cikkek címei és a vastag betűs kivonatok a hírek az írások elején is van, hogy már az egyik oldal álláspontját tükrözik;
- harmadrészt pedig szelektív a megszólaltatottak körének kiválogatása, mely szintén stratégiai eszköz lehet egy hír szerkesztésekor.

A két oldal érveinek súlya az egyes újságokban jól megmutatkozik, ha megnézzük, hogy melyik újság melyik tematika kijelentéseit közli gyakrabban. (lásd 2. táblázat)

2. táblázat

	kormánypárti	ellenzéki
Népszabadság	24	24
Magyar Hírlap	20	17
Népszava	16	25
Magyar Nemzet	16	4
Napi Magyarország	27	2

E vita kapcsán azt láthatjuk, hogy a Népszabadság és a Magyar Hírlap kiegyensúlyozottabb, a mi szűk kérdésfelvetésünk tekintetében.¹⁸ A Népszava inkább húz az ellenzéki oldalra, többször jelenik meg az ellenzéki tematika, míg a Magyar Nemzetben ugyanez a kormánypárti oldalra igaz. A legszélsőségesebb arányokat a Napi Magyarország mutatja, ahol két ellenzéki kijelentés mellett huszonhét kormánypárti áll, ami nagyon komoly szelekciót tükröz, keményen belenyúl a diskurzus formálásába saját eszközeivel egyoldalúan interpretálva az eseményeket.

A címek és kezdő cikk-kivonatok kiemelt szereppel bírnak a sajtóban. Azon túl, hogy figyelemfelkeltoek, az olvasó ezek alapján szelektál eloször.¹⁹ Tehát az ezekben kódolt üzenetek jutnak eloször el az olvasóhoz. Ezek elemzésénél is érdekes kép bontakozik ki előttünk:

¹⁸ Valószínűleg a későbbiekben a vita egészének feldolgozása, az összes felmerült téma vizsgálata során sokkal jobban kirajzolódna az újságok kétpólusossága is.

¹⁹ Fontos szelekciós tényező még a cikk helye az újságon belül, a cím kiemelésének szintje, és hogy van-e kép az írás mellett, de ezeket most nem vizsgáltam, lévén, hogy ez a kutatás nem dolgozza fel a vita minden témáját és szintjét.

3. táblázat

	kormánypárti	ellenzéki
Népszabadság	1	3
Magyar Hírlap	1	2
Népszava	0	3
Magyar Nemzet	1	0
Napi Magyarország	10	0

A Népszabadság és a Magyar Hírlap ez alapján is kiegyensúlyozottabbnak tunik, bár a Magyar Nemzet és a Népszava sem lóg ki nagyon a sorból. A Napi Magyarország azonban e szempont alapján is szélsőségesen torzít.

A harmadik nyilvánosságformáló tényező az újságok szintjén a témák szelekciója.

Ha megnézzük, hogy melyik újság milyen mélységben jeleníti meg a két tematikát (lásd melléklet) a következő képet kapjuk: az ellenzéki oldal tematikájának legrészletesebb megjelenését a Népszabadságban találhatjuk meg (70%), a kormányoldalét pedig egyrészt a Napi Magyarorszában, illetve érdekes módon szintén a Népszabadságban (59-59%). A két oldal bemutatásának mélysége is a fentiekben megmutatkozó jellegzetességeket tükrözi vissza. A Népszabadság mindkét oldalon a legnagyobb „lefedettséggel” bír, bár az ellenzéki tematikát mélyebben tárgyalja. A Magyar Hírlap szintén mindkét oldal bemutatására törekszik, közel azonos szinten, de kisebb részletességgel, mint a Népszabadság (45% és 41%). A Népszava az ellenzéki oldal tematikáját részletesebben jeleníti meg, és a kormányoldalon a legalacsonyabb a témafelmutatási aránya (ellenzéki 55%, kormánypárti 36%). A Magyar Nemzet és a Napi Magyarország egyaránt a kormánypárti oldal tematikáját részletei jobban (45%, illetve 59%), azonban míg a Magyar Nemzetnél az ellenzéki tematika legalább 20 %-át megjeleníti, addig a Napi Magyarország az ellenzéki tematika 2%-át mutatja be olvasóinak.

Az újságokról mindezek alapján elmondható, hogy a Népszabadság és a Magyar Hírlap igyekezik mindkét oldal érveit felsorakoztatni, bár érezhető az ellenzéki oldalra húzás. A Népszava sokkal nyíltabban áll az ellenzéki oldal mellett, és jeleníti meg nagyobb súllyal az érveit. A Magyar Nemzet és a Napi Magyarország egyértelműen a kormányoldal tematikáját jeleníti meg, csak míg a Magyar Nemzet nem zárkózik el teljesen az ellenzéki kijelentések bemutatása elöl, és ugyan mértékben, de megjeleníti érveit, addig a Napi Magyarország elhanyagolható mértékben tér ki ellenzéki megszólalásokra, jóformán nem jelenít meg az olvasói előtt ellenzéki szereplot és érveket, ami komolyan torzítja a diskurzus szerkezetének és hatalmi struktúrájának bemutatását.

Azt látjuk, hogy már az újságok szintjén is erőteljesen megjelenik a nyilvánosság formálásának igénye, és ennek megfelelően kizáró és torzító stratégiák alkalmazásával próbálják a diskurzus legitim szereplőinek és érveinek körét, illetve ebben a diskurzív térben a hatalmi (szimbolikus) tokestruktúrát befolyásolni.

Szereplők tematizációi

Jelen diskurzus elemzésekor szereplőnek vettem minden megszólalót és megszólítottat, akinek a véleménye megjelent a vita során. (lásd melléklet)

Vannak olyan megnyilatkozások, kijelentések, melyeket egy cikkben csoportok, vagy intézmények „szájába” adnak – mint Külügyminisztérium, ellenzéki pártok, kormánypárti képviselők –, amelyeket nehéz megragadni, bár véleményformálónak továbbra is tarthatjuk őket. (Főleg azért, mert képviselőik szintén résztvevői a vitának, így megszemélyesítve is megtalálhatjuk a nekik tulajdonított véleményeket.). A csoportként való megjelenés egyébként erősítheti az érvelést, abból a szempontból, hogy nem egyetlen személy áll a kijelentés mögött, hanem egy anonim szervezet, amely a bürokratikus intézmény arctalan, masszív tömegével teremt legitimációs bázist.

A megszólalók nagy része kijelentéseik alapján jól kapcsolható a két oldal valamelyikéhez. (lásd melléklet) Vannak azonban szereplők, akiknek helye ebben a kategorizációban nem adható meg egyértelműen, akik mindkét tematikához kapcsolódnak, megnyilatkozásaik ezen pólusok mentén nem értelmezhetők egyértelműen:

- egyrészt ilyen Fábry Pál a Pulitzer-díj alapítója, aki egyrészt magánlevélnek minősíti Jeszenszky Géza levelét, és ezáltal a nyilvánosságra hozatalát is elítéli és ezáltal a kormánypárti tematika kijelentéseivel kódolható, ugyanakkor a magánszféra politikától való függetlenségével kapcsolatos kijelentései az ellenzéki tematikához tartoznak;
- nagyon hasonló kijelentésekkel kapcsolódik Bárándy Péter, (az alapítvány ügyvédje) is mindkét tematikához;
- másrészt ilyen Görög Ibolya, aki protokoll-szakérto, és szintén két különböző kijelentése a két ellentétes tematikába tartozik;

Ha tovább vizsgáljuk a megszólalók és a megszólalások számát, azt láthatjuk, hogy a legtöbben nagyon kevés kijelentést tesznek, pontosabban, hogy kevés témát érintenek, sőt nagyon sokan csak egyetlen kijelentéssel kapcsolódnak a tematikákhoz. Ilyen: Eörsi Máttyás, Wisinger István, Raskó György, Bodor Pál, Csapody Miklós, Szürös Máttyás, Gero András és Majláth Mikes László, valamint a kormányzati képviselők, mint csoport szájába adott egyetlen kijelentés. A két-három témát felvonultatók közé tartozik Aczél Endre, Molnár Gyula, Dési János, Uj Péter, Suha György és az ellenzéki pártok csoportja.

Kivételnek tekinthető ebből a szempontból az egyik oldalon Jeszenszky Géza és Ungváry Zsolt, akik kijelentéseikkel a legjobban lefedik a kormánypárti tematikát, hiszen a 22 kijelentésből tőlük elhangzik 8-8 (36%). A másik oldalon Szent-Iványi István tematizál legtöbbet az ellenzéki kijelentésekből, a 45%-ban fedi le az ellenzéki tematikát.

A két szélsőség között helyezkednek el azok, akik 4-5 kérdésben is hallatják hangjukat: Kovács László, Horváth Gábor, Németh Zsolt, Simicskó István, Martonyi János, Mészáros Tamás, Charles Fenyvesi, Megyesi Gusztáv és a Külügyminisztérium.

Ha megnézzük, hogy ki mit tematizál, újfent érdekességekre bukkanhatunk. Ilyen például az, hogy Kovács László az ellenzéki tematika két pontjára reagál csak:

1.6. politikusokkal szemben alapkövetelmény az, hogy személyes véleményén felülemelkedni legyen képes

és ezen kijelentés alpontjai, melyek valamilyen szempontból specifikálják ezt a kijelentést, valamint a

2.1.1. a kijelentés tartalmát tekintve mindegy, hogy magán vagy nem magán a levél.

Érdekes, hogy nem említi az ellenzéki tematika egyik legfőbb érvét, hogy egy nagyköveti levélpapírra írott levél nem tekinthető magánlevélnek, nem minősíti a levelet – ezzel nem nyújt támadási felületet a magánszféra határait feszegető legfontosabb vitapontban –, csak Jeszenszky Géza kijelentéseit, illetve politikusi hozzáállását.

Vannak, akik csak a vita egy későbbi szakaszában, egyetlen kérdéshez kapcsolódva lépnek be: a 22-es nyitott, vagy zárt ülés kell-e politikai kérdésekben vitaponthoz. Mindkét oldalon megtalálhatjuk a csak ehhez a kérdéshez hozzászólókat: a problémát Szűrös Mátyás emelte be, és ő maga a kormánypárti érv, a zárt ülés mellett volt (mellesleg komoly ellentétet szítva ezzel pártja többi küldötte és saját véleménye között), az ellenzék oldaláról pedig Eörsi Mátyás, aki csak ezzel kapcsolatosan szólalt meg, illetve Molnár Gyula, akinek két megnyilatkozása közül az egyik erre reagált.

Egy témát „beszélt” Suha György kuratóriumi tag is, aki csak a magánszféra önállósodási törekvéseiről beszélt, a közsféráról való leválasztásának fontosságáról. (e1.4.1. és e1.4.2.)

A két oldal témastruktúrája

Ha összevetjük a két oldal leggyakrabban hangoztatott kijelentéseit a következő képet kapjuk:

Kormánypárti oldalon a legfontosabb érv, hogy a politikai jelképek csak formális jellemzők, mindig a tartalom minősít magánna valmit, éppen ezért a közjelenyek használatából fakadó félreértések csak formai tévedések, nem képezhetik nyilvános felelősségre vonás alapját. A másik sokat hangoztatott kijelentés, hogy politikusnak és nagykövetnek is lehet mindenről magánvéleménye – melyhez a közsférának nem lenne szabad hozzáférnie –, és ezt hivatali ténykedéseitől elválasztva kell kezelni, ugyanis ez a két szféra (köztevékenység és magánvélemény) nincsen hatással egymásra. A harmadik nagyobb érvcsokor pedig a magánlevél nyilvánosságra hozatalának problémásságához kapcsolódik, ennek sajtó-etikai hiányosságait emeli ki, nem foglalkozva azzal a másik oldalon kardinalis kérdéssel, véleménnyel, hogy e levél tartalma olyan kérdéseket érint, melyek a nyilvánosságra is tartoznak.

Ellenzéki oldalon a legfontosabb érv a kormánypárti oldal legfontosabb érvének ellentettje. Ebben a tematikában központi kijelentés, hogy a politikai jelképek egyértelműen megfosztják a véleményt magán voltától, leválasztják a politikust (és véleményét) a magánszféráról, és még ha ez nem szándékosan történik is, de e közjelenyek hatalmi pozíciót, hatalmi tokét adnak neki, legitimálják kijelentéseit, és nem csak a magánszféra szintjén. Éppen ebből fakad a második érvcsoport, hogy

politikus, diplomata nem szólhat bele magánkérdésekbe, magánvéleményekbe, nem minősíthet magánembereket és szervezeteket, mert ezzel politikai tokéjét a magánszféra közvetlen befolyásolására, irányítására tudja használni. Egy nagykövet nem lehet elfogult, túl kell lépnie politikai érzelmein, ellenségeskedésén, felül kell emelkednie személyes véleményén, bármilyen szinten fogalmazza is meg véleményét, mert a két sféra (a köztevékenység és a magánvélemény) ellentétben a kormánypárti véleménnyel nem tud függetlenedni egymástól. A harmadik érvcsokor az, ahol más tematizál a két oldal, azaz ugyanazon kérdés kapcsán (magánlevél nyilvánossága) annak két különböző területét emelik ki, nem igazán reagálva a másik problematizációjára. A kormánypárti oldal arra hívja fel a figyelmet, hogy bármilyen magánlevél nyilvánosságra hozatala sérti a sajtó-etikai normákat és a feleket. Ez az eljárás nem elfogadható, ezért az ezen alapuló vádak jogossága legalábbis megkérdőjelezhető. Az ellenzéki oldal nem foglalkozik a sajtó módszereinek minosításával, mert itt valószínűleg egyetértésre kényszerülne, ami a másik oldal legitimációs bázisát erősítené, hanem azzal érvel, hogy a kijelentés tartalma a lényeges, ennek szempontjából vizsgálva az eseményeket nem játszik szerepet, hogy a levél magán volt-e vagy nem, milyen módon jutott a sajtó kezébe és hogyan került nyilvánosságra.

Az így kirajzolódó két struktúra a köz - magán és a nyilvános - nem nyilvános terek határainak definiálására, és a téma és a szereplők elhelyezésére a következő:

Kormánypárti tematika	Ellenzéki tematika
a nyilvános közéleti jelvények nem tolják el a magánvéleményt a nem nyilvános és magánszférából a nyilvános és közszférába	a politikai jelképek egyértelműen megfosztják a véleményt magán voltától, leválasztják a magánszféráról
nem kerül automatikusan a köztevékenységet folytató közéleti személy minden vonatkozásban a közszférába	egy közéleti személyiség, köztevékenységet folytató nyilvános szereplő mindig a közszférában mozog, szerepéből fakadóan nem tud kilépni belőle
egy magánlevél mindig, minden körülmények között a magánszférában kell maradjon, nem eshet nyilvános megítélés alá	egy kijelentést tartalma helyez el a magán- vagy közszférában és terel a nyilvánosság elé, nem megjelenésének módja (magánlevél, magánvélemény vagy sem)

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a kormánypárti oldal nem kommentálja magát a véleményt, hanem annak magánna nyilvánításával igyekszik az egész témát a „nyilvános és köz” szférájából a „nem nyilvános és magán” szférájába tolni. Ezt két lépésben teszi meg: egyrészt a nem nyilvános szférából a nyilvánosba emelés jogosságát firtatva – ez a „sajtó nem legitim módszere” érv –; másrészt, a magánszférából a közszférába emelés visszautasításával – ez a „közszereplő magánvéleménye nem lehet köztéma az alapján, hogy a köztevékenységet folytat, és közjelvényekkel felruházott” érv.

Ezzel szemben az ellenzéki megszólalók oly módon tágitják ki a közszféra határát, hogy abba a nyilvános ügyekkel foglalkozó közéleti szereplők minden

tevékenysége, a közjelenyekkel ellátott minden megnyilatkozás beletartozik, így a levél, függetlenül attól, hogy milyen célzattal íródott ebbe a szférába kerül. Ezáltal azonban azonnal a nyilvánosság színe előtt megtárgyalandó közüggé válik, mert közszereplő megnyilatkozásának legitim terepe a nyilvánosság.

Egy levél kapcsán, a vita igen kis szeletét megragadva is kemény küzdelmet és jól kidolgozott stratégiákat látunk a nyilvános diskurzusokban, mind a megszólalók, mind az intézmények szintjén. Komoly kizáró, határdefiniáló eljárások, a szereplők és a téma „tologatása” a különböző nyilvánossági szinteket képviselő szférák között, legitimációadás, illetve –megvonás, ellentétes, vagy éppen elkerülő tematizáció, ezek mind-mind a nyilvános diskurzusokat formáló tényezők és módszerek, melyek folyamatosan alakulnak, és egyben alakítják a nyilvánosság szerkezetét, a hatalmi struktúrát, a szimbolikus tokék eloszlását, a diskurzus mezejében megjelenő legitim intézmények és szereplők körét.

A felvázolt stratégiák nem egy kikristályosodott szerkezetet hoznak létre, ezek „csak” hatalmi technikák, amelyek más érték- és érdekszerkezetek mentén kialakult polarizációkat erősítenek meg.

MELLÉKLETEK

Jeszenszky Géza levele Fábry Pálnak

Kedves Barátom!

Illett volna hamarabb megköszönnöm könyved küldését. Elobb azonban el akartam olvasni, s ha nem is hosszú, de sok más napi, szívemhez jóval kevésbé közel álló írás várta a napi munkából ellopható perceket. Végre azonban az elnöki látogatás, pontosabban a chicagói utazás alkalmat adott arra, hogy közelebből is megismerjem életutad. A személyes ismeretség mellett mint a korszakot ismerő, tanító történész is kíváncsi voltam történetedre.

Nagyon jól tetted, hogy megjelentetted, legfőljebb azt sajnálom sok más olvasóval együtt, hogy nem pillanthattunk be részletesebben életed egyes fejezeteibe. A legfontosabb azonban a háborús évekről szóló beszámoló, s ennek elkészítése nagy nyereség a magyar történelem tanulmányozói, kutatói számára.

Mindig tudtam és hirdetem, hogy volt egy "másik Magyarország", szép hagyományaink hu orzoje, amely nagyban hozzájárult a becsületünkön esett foltok halványításához. Errol a kommunista időkben hallgattak, hiszen zavarta volna a propagandisztikus képet, a "bunös nemzet", "utolsó csatlós" beállítást, s azt, hogy csak a kommunisták voltak az ellenállók.

Ahogy Nálad jobban kevesen tudják, az úgynevezett polgári ellenállás nemcsak mártírokat adott, de igen sok ember számára az életet mentette meg. Ha szabad illet mondanom, a nemzet nevében is köszönöm amit tettél, s azt, hogy ezt nem engedted feledésbe merülni. Mint külpolitikusnak ugyancsak hézagpótló volt mindaz, amit az 1945. tavasza utáni időről írtál, illetve mondtál. Megértem, hogy kevésbé szívesen szóltál az emigráció belső bajairól, bár errol is érdemes lenne többet tudnunk. De a fő az, hogy megélted mindezt és számot adtál róluk.

Talán itt abba is hagyhatnám, de engedd meg, hogy bizalmasan és baráti alapon fölvessek még valamit. Te is két diktatúra áldozata voltál. Az 1990-ben megalakult Antall-kormány, élén a miniszterelnökkel. Hozzád hasonlóan szemben állt mind a barna/zöld, mind a vörös rendszerrel, s az utóbbi lebontását vállalta magára. Szembe találtuk magunkat azoknak az eszeveszett gyűlöletével, akik - meggyozodésból, vagy opportunizmusból - részesei és haszonélvezői voltak a kommunista rendszernek, 1989-ben - meggyozodésból vagy opportunizmusból - szembefordultak vele (ahogy Esterházy írta, "csúcsforgalom van a damaszkuszi úton"), s nekünk nem tudták megbocsátani, hogy mi sosem lettünk párttagok, besúgók, karrieristák. Ez a gárda az újságírásban, TV-ben sikerrel járatta le az Antall-kormányt, goebbels-i módszerekkel rágalmazott bennünket, s végül jelentős szerepe volt Hornék 1994-es győzelmében. Messziről nézve ezek talán nem látszóttak, s a 94-98-as kormány súlyos hibáiról, az elharapózott bunözésben és korrupcióban vitt szerepéről, felelősségéről sem igen lehetett hallani, de ezek bizony nem elismerést érdemeltek. S mégis, a Te által alapított díj igen sok kitüntetettje ezek közül került ki. Ez nem a Te felelősséged, de sajnos a kuratóriumé. Talán nem célszerű nevedet említenem, de nem akarom megrágalmazni

az összes díjazottat, ezért mégis megemlítek néhány nevet - kizárólag személyesen Neked. Nem egyforma mértékben, de a szememben nagyon igaztalanul írt és alkotott a díjazottak közül Baló György, Bolgár György, Bossányi Katalin, Farkasházy Tivadar, Gömöri Endre, Hegyi Imre, Kepes András, Megyesi Gusztáv, Mihancsik Zsófia, Nemes Gábor, R. Székely Julianna, Szénási Sándor, Vánca István. A szerkesztőségek közül visszataszító munkát végzett a TV Egyenleg, a Kritika és a Magyar Narancs. Nem a csurkisták, de a tisztességes magyar polgárok szemében ezek munkássága visszataszító, csekély kivételtől eltekintve nemcsak régi párttagok, de ma is a szocialisták (bér)tollnokai, illetve az SZDSZ rosszabb szárnyának az értelmiségi tagozatát alkotják.

Talán nem kellett volna ezt a bekezdést megírnom. De arra kérlek, tekintsd bizalmam és nagyrabecsülésem jelének. Nem én és barátaim ástunk lövészárkot 1989 után a magyar szellemi talajban. A sajnálatosan újra kiélezodo polémiák idején most sokan visszasírják az annak idején annyit támadott, ido előtt sírba taszított Antall Józsefet, aki fehér kesztyubben párbajozott a maffiózókkal.

Remélem jó egészségben szemléled ezt a furcsa posztkommunista korszakot, ahol a nácizmus új kiadása, a nemzeti kommunizmus még sok fejfájást fog okozni.

Washington D.C., 1999. június 15.

Tisztelo barátsággal köszönt:

Jeszenszky Géza

A feldolgozott cikkek jegyzéke

Népszabadság

1999. november 23. Botrányt kavart Jeszenszky levele
Uj Péter: Szteptáncosok
1999. november 24. Ellenzéki pártok kérik Jeszenszky visszahívását
Magánlevél hivatali papíron
Jeszenszky Géza levelét megírta. Nehezen választható szét a hivatali és a privát szféra
„Nem volt megzavart állapotban”
1999. november 26. Martonyi into Jeszenszkynek. Az MSZP visszahívja Szuröst a
külügyi bizottságból
1999. november 27. A Washington Post a Jeszenszky ügyrol
1999. december 1. Martonyi szerint zavart okozna Jeszenszky visszahívása

Napi Magyarország

1999. november 23. Az AP hírügynökség ellopta Jeszenszky Géza magánlevelét. A
nagykövet kifogásolja néhány magyar Pulitzer-díjas
kitüntetését
1999. november 24. Jeszenszky a helyén marad
1999. november 25. A Nemzeti Egységmozgalom közleménye
1999. november 29. Ungváry Zsolt: Kit szeressen a nagykövet? A levéltitok
szentségének ellenzéki átváltozásairól

Népszava

1999. november 23. Megbélyegzett újságírók Jeszenszky listáján
1999. november 24. Pártállástól függetlenül bírálják Jeszenszky botrányt kelto
levelét. A nagykövetet figyelmeztette a Külügyminisztérium,
az ellenzék pedig lemondásra szólította fel
Dési János: Jeszenszky és a buta nép
1999. november 25. Külügyi bizottság előtt a Jeszenszky botrány
1999. november 26. Miniszteri figyelmeztetés Jeszenszkynek
1999. november 27. Jeszenszky a nézeteirol
Megyesi Gusztáv: A kiskövet magánlevele

Magyar Hírlap

1999. november 23. Jeszenszky bírálta a Pulitzer-díjasokat
 1999. november 24. Az MSZP és az SZDSZ visszahívná a nagykövetet. Jeszenszky: nem hibáztam – Simicskó: nem volt szerencsés a levél megírása
 1999. november 25. Fábry kétszer tett javaslatot. Jeszenszky Gézával sohasem találkozott az alapítványtevo
 Az alapító tanácsai
 A kurátorok függetlenek
 1999. november 26. Zárt ülésen Jeszenszkyrol. A külügyi bizottságban ismét eltér az ellenzék és a kormánypártok álláspontja
 Majláth Mikes László: Kedves barátom!
 1999. november 27. Gero András: 1999. november vége
 1999. november 29. Mészáros Tamás: Miért kellett, hogy így legyen?

Magyar Nemzet

1999. november 23. A Pulitzer-díjasok körét kifogásolja. Vihar támadt a washingtoni magyar nagykövet magánleveléből
 1999. november 24. A tárcsa kiáll Jeszenszky mellett. Az MSZP és az SZDSZ felháborodott a levélen
 1999. november 26. Hosszabb időt igényel az olajügy-vizsgálat. A külügyminiszter nem hívja vissza Jeszenszky Gézát
 1999. november 27. Charles Fenyvesi: Érzékeny tollnokok

Ellenzéki tematika

1. köz és magán szféra határai, hatásai egymásra
 - 1.1 politikai jelképek
 - 1.1.1 egyértelműen megfosztják a véleményt magán voltától, leválasztják a politikust (véleményét) a magánszféráról, és hatalmi pozíciót adnak neki
 - 1.1.2 nem véletlen volt a hivatali papír, hanem szándékolt
 - 1.2 politikus (nagykövet) nem szólhat bele magánkérdésekbe, magánvéleményekbe, nem minosíthat újságírókat és pártokat, nem szólhat bele egy független alapítvány dolgaiba
 - 1.3 a politikus magánvéleménye
 - 1.3.1 minosíti magát a politikust is
 - 1.3.2 politikus ténykedései nem tudnak függetlenek lenni magán véleményétől
 - 1.3.3 nagykövet nézetei minosítik magát a nagykövetet és ezáltal Magyarországot is Amerikában
 - 1.4 magánszféra viszonya a köz-höz, leválasztása róla
 - 1.4.1 a magánszférát, a független és önálló intézmények működését nem tudja befolyásolni a politika, politikusok véleménye
 - 1.4.2 cél, hogy a magánszféra intézményei is távolságtartók legyenek a politikával szemben
 - 1.5 a nagykövetnek csak a köz ügyeivel szabad foglalatzkodnia és nem szabad politikai tokéjét, hatalmát a magánszféra közvetlen befolyásolására, irányítására használnia
 - 1.6 politikussal szemben alapkövetelmény, hogy személyes véleményén felülemelkedni legyen képes
 - 1.6.1 nem lehet elfogult egy diplomata
 - 1.6.2 nagykövetnek túl kell lépnie politikai érzelmein, ellenségeskedésén
 - 1.6.3 egy politikus nem fogalmazhat sértoen, durván...
 - 1.7 nem politikusi alkat
2. nyilvános és nem nyilvános szféra határai
 - 2.1 a kijelentés tartalmának nyilvánossága
 - 2.1.1 a kijelentés tartalmát tekintve mindegy, hogy magán vagy nem magán a levél
 - 2.1.1.1 botrány esetén gyorsan mindegy lesz az ilyesmi
 - 2.1.2 a nyilvánosságra hozatal problémás, de jogos a tartalom miatt
 - 2.1.2.1 talán ellenszenves az a mód, ahogyan a levél nyilvánosságra került, de még ellenszenvesebb a tartalma
 - 2.1.3 ha már nyilvánosságra került, nem lehet nem beszélni róla

- 2.2 zárt ülés, nyilvános ülés politikai kérdésekben
- 2.2.1 nyilvánosságot érintő kérdésekben nyitott ülés kell

Kormánypárti tematika

1. köz és magán szféra határai, hatásai egymásra
 - 1.1 politikai jelképek
 - 1.1.1 a politikai jelképek csak formális jellemzők, a tartalom minősíti magánna a levelet
 - 1.1.2 technikai kérdés, hogy a hivatalos nagykövetségi levélpapírra írott levél magánlevélnek minősül-e, vagy sem
 - 1.1.3 hivatalos nagykövetségi papírra magánlevelet írni csak formai hiba
 - 1.1.4 zárt boríték – magánlevél, mindegy, hogy milyen (hiv. vagy nem) papíron
 - 1.2 politikus, politika beleszólási joga magánkérdésekbe, magánvéleményekbe, ezek minősítése
 - 1.2.1 a bizottságnak nincs joga vájkálni egy magánjellegű levélben
 - 1.2.1.1 a külügy nem tudja és nem is kívánja kommentálni a magánvéleményt
 - 1.2.1.2 egy magánlevél bizalmasan kezelendő magántitkokat tartalmaz
 - 1.2.2 a nagykövetségnek is lehet mindenről magánvéleménye, amihez a köznek semmi köze
 - 1.2.3 a nagykövetségnek kell, hogy legyen magánvéleménye, és ennek tükröznie kell politikai véleményét
 - 1.3 a politikus magánvéleménye
 - 1.3.1 nem minősíti magát a politikust is
 - 1.3.2 ténykedéseire nincs hatással magánvéleménye, ez két külön szféra, elválasztva egymástól
 - 1.3.2.1 Jeszenszky Magyarország érdekeit képviseli a hivatalos amerikai körök irányában
 - 1.3.2.2 diplomata tevékenységét az alapján kell megítélni, hogy azt milyen színvonalon végzi, nem a magánkijelentései alapján
 - 1.3.3 magánlevélben néha erosen fogalmaz az ember, de az ilyen érzelmeknek megvan a helyük az ember magángondolkodásában
 - 1.4 politikus (nagykövet) magánvéleménye nem érinti a külpolitikát és a magyar diplomáciát
 - 1.5 nem kell központilag szabályozni a hivatalos és magán vélemény szétválasztásának módját – ehelyett óvatosság és körültekintés
2. nyilvános és nem nyilvános szféra határai
 - 2.1 magánlevél nyilvánosságra hozatala
 - 2.1.1 engedély nélkül az sérti a sajtó-etika szabályait, és a feleket
 - 2.1.2 újságírói etika elmosódó határai
 - 2.1.3 ellenőrizetlen módszerek

- 2.1.4 levéltitok szentségének megsértése
- 2.1.5 J. G. magánlevelét a hírügynökség ellopta

- 2.2 zárt ülés, nyilvános ülés politikai kérdésekben
- 2.2.1 személyi kérdésekben zárt bizottsági ülés kell-e

Az egyes megszólalók kijelentéskódjai

Fábry Pál k111 k122 k211 e141	Jeszenszky Géza k112 k133 k211 k214 k213 k215 k1322 k122	Bárándy Péter e142 k211	Szent-Iványi István e111 e12 e15 e211 e162 e112 e211 e163 e16	Kovács László e16 e161 e211 e162 e163
Horváth Gábor k14 k1211 k1321 k111 k132 k122	Aczél Endre e111 e12 e15	Görög Ibolya k122 e111	Eörsi Mátyás e221	Molnár Gyula e221 e12
Németh Zsolt k111 k132 k113 k122	Ungváry Zsolt k214 k212 k213 k111 k113 k133 k114 k113 k211	Simicskó István k111 k113 k122 k121 k132 k15	Dési János e12 e131 e162	Wisinger István e111
Raskó György e17	Bodor Pál e2121	Martonyi János k113 k111 k1212 k15	Csapody Miklós e213	Szurös Mátyás k221
Uj Péter e131 e2111	Gero András e111	Mészáros Tamás e111 e15 e132 e12	Suha György e141 e142	Charles Fenyvesi k213 k215 k111 k123
Megyesi Gusztáv E111 e12 e132 e112 e15 e211	Majláth Mikos László e111	Külügy-minisztérium k111 k14 k211 k1211	Ellenzéki pártok e111 e162	Kormánypárti képviselők k121

Az egyes lapokban megjelent kijelentések kódolása

Dátum	11. 23.	11. 24.	11. 25.	11. 26.	11. 27.
Népszava	e111	e141	e111	k113	k122
	k111	k113		e111	k211
	k122	k111		e162	k213
	k211	k14		k121	e162
	e211	k111		k221	e111
	e12	e12		e221	e111
		e163			e12
		k111			e132
		k113			e112
		k122			e15
		e12			e211
		e211			e15
		e163			
		e141			
		e12			
	e131				
	e162				

Dátum	11. 23.	11. 24.	11. 25.	11. 26.	11. 27.	11. 29.
Magyar Hírlap	k211	k15	k111	e221	e111	e111
	e12	e111	e141	k111		e15
	e15	k14	e142	k1211		e111
		k1211		k113		e132
		k111		k15		e12
		k132		e162		e111
		k111		e111		
		k211				
		k211				
		k111				
		k113				
		k132				
		k221				
		k16				
		k1211				
	e17					

Dátum	11. 23.	11. 24.	11. 26.	11. 27.
Magyar Nemzet	k111	k111	k111	k213
	k211	k113	k1212	k215
	k211	k122	k113	k111
	k214	k132		k111
		e12		k123
	e211			
	e163			
	e162			

Dátum	11. 23.	11. 24.	11. 26.	11. 27.	12. 01.
Népszabadság	k111	e111	k113		e112
	k122	e12	k121		k1212
	e111	e16	e213		k113
	k112	k111	k221		
	k133	k14	e221		
	k211		e221		
	k111	k14	k111		
	e142	k1211	k1212		
	k211	k1321	k113		
	e131	e161	e111		
	e2111	e15	e162		
		e15			
		e211			
		e111			
		e162			
		k215			
		k111			
		k211			
		e111			
		e12			
		e15			
		k122			
		e111			
	e2121				

Dátum	11. 23.	11. 24.	11. 25.	11. 29.
Napi Magyarország	k215	k211		k214
	k211	k111		k212
	k111	k111		k213
	k211	k132		k111
	k214	k113		k113
	k213	k111		k133
	k215	k122		k114
		e211		k113
		k221		k111
		e141		k212
		k1322		k221

Milyen mélységben mutatják be az egyes lapok a két tematikát

	kormánypárti tematika (%)	ellenzéki tematika (%)
Népszabadság	59	70
Magyar Hírlap	41	45
Népszava	36	55
Magyar Nemzet	45	20
Napi Magyarország	59	2

Irodalomjegyzék:

- Béres István – Horányi Özséb (szerk.)(1999): *Társadalmi kommunikáció* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Foucault, Michel (1991): *A diskurzus rendje* In: Holmi, 1991. július (868 – 889. o.)
- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. A tudás akarása* Atlantisz, Budapest, 1999.
- Habermas, Jürgen (1990): *A kommunikatív cselekvés elmélete I-II.* A Filozófiai Figyelo és a Szociológiai Figyelo különkiadványa
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* Századvég – Gondolat, Budapest, 1993.
- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1990.): *Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez* In: Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan* MTA Társadalomtudományi Intézete, 1990. 111-123. o.
- Heller Mária – Rényi Ágnes (1997): *„Magánbunók és közerkölcsök”. A „köz” és a „magán” ellentéte és a nyilvánosság problémája* In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról* Scientia Humana, Budapest 1997.
- Price, Monroe E. (1998): *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás* Magveto, Budapest, 1998.
- Wacquant, L. J. D. (1990): *A reflexív szociológia felé. Muhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-val.* In: *Replika* 1990/1. 51-71. o.